

Food and Agriculture
Organization of the
United Nations

HUNGARY HELPS

MINISTRY
OF AGRICULTURE

Plan lokalnog ruralnog razvoja za opštinu Bosansko Grahovo Period 2019. – 2024.

Bosansko Grahovo, April, 2019

Projektni tim

Ovaj nacrt Programa lokalnog ruralnog razvoja je izradio i pripremio sljedeći tim:

- Željka Gudelj-Velaga, međunarodni stručnjak za politiku ruralnog razvoja
- Sabahudin Bajramović, nacionalni konsultant i profesor na Univerzitetu u Sarajevu
- Morten Kvistgaard, međunarodni stručnjak za politiku poljoprivrede i ruralnog razvoja
- Katalin Ludvig, koordinator projekta
- Anetta Szilagyi, koordinator projekta
- Vlado Pijunović, nacionalni stručnjak za ruralni razvoj
- Nebojša Jovičić, nacionalni konsultant

Zahvala

Odgovorni FAO tim se želi iskreno zahvaliti sljedećim organizacijama i osobama za pomoć i blisku saradnju u implementaciji projekta:

- Miloradu Gligiću, načelniku opštine Bosansko Grahovo.
- Dušku Radunu, bivšem načelniku opštine Bosanskog Grahova
- Miroslavu Bilčaru, pomoćniku načelnika,
- Dušku Kuprešaninu, višem savjetniku, bivšoj kontakt osobi s projektom, Bosansko Grahovo
- Učesnicima dvije SWOT radionice i svim ispitanicima

Sadržaj

1. IZVRŠNI SAŽETAK	8
2. ANALIZA KONTEKSTA I NJEGOVA POVEZANOST SA DRŽAVNOM,.....	11
ENTITETSKOM I KANTONALNOM POLITIKOM I METODOLOGIJOM.....	11
2.1. Analiza konteksta i njegova povezanost sa državnom, entitetskom i kantonalnom politikom.	11
2.2. Metodologija izrade plana lokalnog ruralnog razvoja.....	11
3. ANALIZA STANJA	14
3.1. Geografski položaj	14
3.2. Socio-ekonomski razvoj	15
3.2.1. Demografske karakteristike/trendovi.....	15
3.2.2. Stanje zaposlenosti i nezaposlenosti u opštini Bosansko Grahovo.....	19
3.2.3. Sveukupni ekonomski razvoj / značaj poljoprivrede u ekonomiji	21
3.3. Poljoprivreda, hrana i ruralni razvoj	24
3.3.1. Opći trendovi poljoprivredne proizvodnje	24
3.3.2. Koordinacija lanca vrijednosti i razvoj tržišta.....	34
3.3.3. Meso i mesni proizvodi	35
3.3.4. Mlijeko i mliječni proizvodi	37
3.3.5. Ostale grane prerađivačkog sektora.....	38
3.4. Ruralna ekonomija, kvaliteta života i diversifikacija ekonomskih aktivnosti.....	38
3.4.1. Ruralna ekonomija i kvaliteta života.....	38
3.4.2. Diversifikacija ekonomskih aktivnosti	49
3.5. Turizam u opštini Bosansko Grahovo.....	50
3.6. Upravljanje prirodnim resursima.....	52
3.6.1. Biodiverzitet i genetski resursi.....	52
3.6.2. Šumarstvo.....	54
3.6.3. Poljoprivredne zone i tla.....	55
3.6.4. Hidrologija	56
3.6.5. Klima i klimatske prilike	56
3.6.6. Minski sumnjiva područja i rizici od prirodnih katastrofa	57
3.6.7- Zaštita zraka	57
3.6.8. Upravljanje otpadom.....	57
3.6.10. Organska proizvodnja	58
3.7. Poljoprivredna savjetodavna služba	58
3.8. Struktura lokalnih vlasti i politika poljoprivrednog i ruralnog razvoja	58
4. IDENTIFIKACIJA RAZVOJA PRIORITETA I POTREBA	63
4.1. Aktuelni razvojni dokumenti na državnom, entitetskom, kantonalnom i opštinskom nivou ...	63
4.2. Radionice učesnika i diskusije fokus grupa i procjena potreba	65
4.3. SWOT analiza prema tematskim grupama	65
4.4. Definicija lokalnih razvojnih potreba	69
5. VIZIJA	72
6. CILJEVI I MJERE.....	73
7. FINANSIJSKI RESURSI.....	86
8. PRAĆENJE I EVALUACIJA.....	87
Reference	88

Spisak skraćenica

n.v.	Nadmorska visina
KM	Konvertibilna marka
BiH	Bosna i Hercegovina
ZPP	Zajednička poljoprivredna politika
CLC	CORINE Land Cover (Inventarizacija pokrova zemljišta u sklopu Programa CORINE)
CLLD	Community-led local development (Lokalni razvoj vođen zajednicom)
EU	Evropska unija
FAO	Food and Agriculture Organization of United Nations (Organizacija Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu)
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
BDP	Bruto domaći proizvod
BDV	Bruto dodatna vrijednost
HACCP	Hazard Analysis Critical Control Point (Analiza opasnosti i kritičnih kontrolnih tačaka)
IPARD	Instrument for Pre-Accession in Rural development (Instrument za pretpristupnu pomoć u ruralnom razvoju)
LRDP	Local Rural Development Plan (Plan lokalnog ruralnog razvoja)
MPVŠ	Ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva
OECD	Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj
RS	Republika Srpska
KPP	Korištena poljoprivredna površina
UN	Ujedinjene nacije

Sve riječi napisane u jednom rodu trebaju se shvatiti kao riječi koje se odnose na oba roda (osim ukoliko nije drukčije navedeno)

Lista tabela

Tabela 1: Broj domaćinstava prema broju članova u ruralnim naseljenim mjestima	18
Tabela 2: Broj i struktura stanovništva po spolu i tipu naseljenih mjesta (urbano/ruralno)	18
Tabela 3: Zaposlenost i nezaposlenost u općini Bosansko Grahovo za period 2007-2016	19
Tabela 4: Vrijednost poljoprivredne proizvodnje u općini Bosansko Grahovo,	23
Tabela 5: Požnjevene površine, ukupni i prosječni prinosi žitarskih kultura u općini Bosansko Grahovo za period 2007-2016	29
Tabela 6: Požnjevene površine, ukupni i prosječni prinosi povrtnih kultura u općini Bosansko Grahovo za period 2007-2016	30
Tabela 7: Požnjevene površine, ukupni i prosječni prinosi krmnih kultura u općini Bosansko Grahovo za period 2007-2016	31
Tabela 8: Broj rodni stabala, ukupni i prosječni prinosi važnijih voćnih kultura u općini Bosansko Grahovo za period 2007-2016	31
Tabela 9: Trend ostvarene proizvodnje jaja na području općine Bosansko Grahovo	33
Tabela 10: Trend ostvarene meda na području općine Bosansko Grahovo	34
Tabela 11: Pregled procijenjene proizvodnje mesa na području općine Bosansko Grahovo, Period 2010-2015, Bruto težina u tonama.....	36
Tabela 12: Pregled procijenjene vrijednosti proizvodnje mesa na području općine Bosansko Grahovo, Period 2010-2015, U milionima KM.....	36
Tabela 13: Trend ostvarene proizvodnje mlijeka na području općine Bosansko Grahovo u periodu 2007-2016	37
Tabela 14: Prosječni mjesečni izdaci prema kategorijama izdataka i tipu naselja u Bosni i Hercegovini, U KM, 2015. godina.....	40
Tabela 15: Glavni indikatori relativnog siromaštva u Federaciji BiH (2011 i 2015).....	41
Tabela 16: Pregled aktivnih udruženja na području općine Bosansko Grahovo (2014).....	45
Tabela 17: Struktura šumskog fonda na području općine Bosansko Grahovo.....	54

Lista grafikona

Grafikon 1: Kretanje (procijenjenog) broja stanovnika općini Bosansko Grahovo, Period 2007 - 2015.	16
Grafikon 2: Kretanje prirodnog priraštaja stanovništva općine Bosansko Grahovo	16
Grafikon 3: Kretanje broja odseljenih, doseljenih i saldo migracija stanovnika u Bosanskom Grahovu, Period 2007 - 2016	17
Grafikon 4: Starosna struktura odseljenih i doseljenih osoba u općinu Bosansko Grahovo (2016)	18
Grafikon 5: Struktura zaposlenih osoba prema stručnoj spremi u općini Bosansko Grahovo (2016)..	20
Grafikon 6: Struktura nezaposlenih osoba prema stručnoj spremi u općini Bosansko Grahovo (2016)	20
Grafikon 7: Prosječna neto plaća u Bosanskom Grahovu, Period 2007 - 2016, U KM	21
Grafikon 8: Bruto domaći proizvod općine Bosansko Grahovo za period 2008 - 2016,	22
Grafikon 9: Bruto domaći proizvod po stanovniku u općini Bosansko Grahovo, za period 2008 - 2016, U KM.....	22
Grafikon 10: Ukupni izvoz i uvoz roba u općini Bosansko Grahovo, Period 2008 - 2016, U milionima KM	23
Grafikon 11: Struktura domaćinstava koja obavljaju poljoprivrednu aktivnost i prodaju proizvode na tržištu u općini Bosansko Grahovo	25
Grafikon 12: Struktura registriranih poljoprivrednih gazdinstava u općini Bosansko Grahovo prema veličini posjeda, Ukupan broj, Stanje 31/12/2016	25
Grafikon 13: Struktura registriranih poljoprivrednih gazdinstava u općini Bosansko Grahovo prema veličini posjeda, Ukupne poljoprivredne površine, Stanje 31/12/2016	26
Grafikon 14: Struktura poljoprivrednog zemljišta u općini Bosansko Grahovo, U ha, Stanje 2016.....	27
Grafikon 15: Oranično zemljište prema načinu korištenja u općini Bosansko Grahovo, U ha,	27
Grafikon 16: Struktura zasijanih oraničnih površina u općini Bosansko Grahovo (2016).....	28
Grafikon 17: Trend zasijanih oraničnih površina po pojedinim grupama proizvoda u općini Bosansko Grahovo za period 2007-2016, U ha.....	29
Grafikon 18: Trend brojnog stanja osnovnih vrsta stokena području općine Bosansko Grahovo u periodu 2007-2016	33
Grafikon 19: Struktura potrošnje domaćinstva u Bosni i Hercegovini (2015)	41
Grafikon 20: Odnos nosioca registriranih obiteljskih gospodarstava prema spolu u općini Bosansko Grahovo, Stanje 31/12/2016	43
Grafikon 21: Kretanje broja upisanih učenika u osnovne škole na području općine Bosansko Grahovo, Period školska 2006/07-2016/17.....	44
Grafikon 22. Kretanje godišnje budžeta za opštinu Bosansko Grahovo u periodu 2009 - 2017 (planirane vrijednosti)	59
Grafikon 23: Budžetska podrška sektoru poljoprivrede sa nivoa Federacije BiH po općinama Kantona 10, U milionima KM (2016).....	61
Grafikon 24: Struktura budžetske podrške sektoru poljoprivrede sa nivoa Federacije BiH po vrstama proizvodnji prema općini Bosansko Grahovo, U 000 KM (2016).....	61

Lista karata

Karta 2: Geografski položaj opštine Bosansko Grahovo	14
Karta 3: Reljef opštine Bosansko Grahovo	15
Karta 4: Teritorijalni raspored općine Bosansko Grahovo	39
Karta 5: Karta tala Kantona 10	56

1. SAŽETAK

Lokalne vlasti Bosanskog Grahova su koordinirale razvoj ovog Plana lokalnog ruralnog razvoja koji se odnosi na period od 2019. do 2024.godine. Dokument sadrži:

- (i) Sažetak analize trenutne situacije u Bosanskom Grahovu, naglašava poljoprivredu i ruralni razvoj opštine Bosansko Grahovo;
- (ii) Sažetak analize prednosti, nedostataka, mogućnosti i prijetnji poljoprivredi i ruralnim područjima Bosanskog Grahova za narednih sedam godina;
- (iii) Strateški okvir i skup prioriteta za razvoj poljoprivrede i ruralnih područja za narednih šest godina;
- (iv) Indikativni akcioni plan za implementaciju Plana lokalnog ruralnog razvoja (LPRR).

Glavni cilj Plana lokalnog ruralnog razvoja je da obezbijedi okvir za postepeno usklađivanje programa, mjera, propisa, sistema i usluga kako unutar Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) tako i sa Kantonom 10 kao dijelom šireg programa usklađivanja. U ovom kontekstu, cilj Plana lokalnog ruralnog razvoja je da pruži okvire za usmjeravanje postepenog usklađivanja poljoprivrede i ruralnog razvoja Bosanskog Grahova sa kantonalnim i federalnim strategijama. Konkretno, Plan lokalnog ruralnog razvoja daje preporuku u okviru koje se mogu uvesti bitne reforme javnog sektora kako bi se ojačala koordinacija i upravljanje sektorom, poboljšali sistemi za propise sigurnosti hrane, veterinarska i fitosanitarna pitanja, kako bi se osiguralo postepeno usaglašavanje kantonalnih i federalnih regulativa i standarda. Plan lokalnog ruralnog razvoja opisuje stvarnu situaciju i sadrži prioritete koje treba implementirati, kao naprimjer, aktivnosti izgradnje kapaciteta i nove intervencije za podršku ruralnom razvoju. Uspješna implementacija Plana lokalnog ruralnog razvoja u ovim oblastima će zahtijevati do sada neviđen nivo saradnje i partnerstva između civilnog, javnog i privatnog sektora na svim nivoima (entitetskom, kantonalnom i opštinskom).

Odluke o specifičnim prioritetnim podsektorima, vrstama mjera i drugim aktivnostima potrebnim za podršku ovog razvoja definirat će se na nivou Federacije Bosne i Hercegovine, na osnovu relativnog značaja specifičnih zahtjeva za ulaganjem u jačanje konkurentnosti sektora i podsektora, te stvaranje prihoda i mogućnosti zapošljavanja.

Važno je istaći da je Plan lokalnog ruralnog razvoja nastao u vrijeme kada se struktura poljoprivredne proizvodnje u Bosni i Hercegovini (BiH) postepeno mijenja, što je rezultat novih pritisaka konkurencije uvedene integracijom regionalnog tržišta i uvođenjem bescarinskog pristupa zemljama EU na tržišta u BiH. Neće svi proizvođači i poljoprivredni prerađivači imati koristi od poboljšanog pristupa tržištu za svoje proizvode. Manje efikasni poljoprivredni prerađivači i proizvođači i poljoprivrednici sa slabim pristupom tržištima, zemljište nižeg kvaliteta i nedovoljna proizvodnja će se teško takmičiti sa uvezenim proizvodima. Ove poteškoće će uticati na dugoročnu održivost ruralnih zajednica, kao što je Bosansko Grahovo. Ruralni razvoj će tako postati sve važniji element poljoprivredne politike, a posebno osmišljavanje i implementacija mjera koje će pomoći ruralnom stanovništvu da pronađe alternativne izvore prihoda i zaposlenja koja nisu poljoprivrednog karaktera, jer opšta zaposlenost u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji opada. Plan lokalnog ruralnog razvoja stoga obezbeđuje okvir kojim će se to postepeno postizati, dok istovremeno osigurava konkurentnost komercijalno održive poljoprivredne proizvodnje i prerade.

Plan lokalnog ruralnog razvoja je također osmišljen tako da u potpunosti uzima u obzir odgovarajuće nadležnosti za kreiranje i implementaciju politika koje utiču na sektor na nivou opštine, Kantona 10 i Federacije Bosne i Hercegovine. Cilj ovog Plana je da se pristupi ovom izazovu kroz lokalno vođen pristup koji nastoji u potpunosti poštivati lokalne nadležnosti, dok

istovremeno promovira praktična rješenja koja će osigurati ostvarivanje stvarnog i mjerljivog napretka u interesu svih glavnih poljoprivrednih i ruralnih aktera u sektoru, kojima je hitno potrebna praktična podrška i pomoć kako bi mogli razvijati svoja preduzeća i ruralne zajednice u narednim godinama.

Vizija opštine Bosansko Grahovo je: Bosansko Grahovo je mjesto sa razvijenom fizičkom i socijalnom infrastrukturom i sa tradicijom u poljoprivrednoj proizvodnji, uz očuvanje tradicionalnih znanja, koja bi primjenom modernih standarda mogla osigurati dodatni prihod za svoje stanovništvo kroz povećanje primarne proizvodnje, prerade, marketinga i direktne prodaje lokalnih proizvoda, uglavnom kroz poboljšanje turističkih usluga.

Na osnovu navedene vizije, ciljevi Plana lokalnog ruralnog razvoja mogu se izraziti na sljedeći način, sa 4 opšta cilja: (1) Poboljšana konkurentnost i efikasnost poljoprivredne proizvodnje, prerade hrane i marketinga poljoprivrednih proizvoda, (2) Poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima kroz stvaranje novih izvora prihoda i poboljšanje infrastrukture i dostupnost javnih / socijalnih usluga, (3) Jačanje ljudskih kapaciteta kroz poboljšanje prenošenja znanja i inovacija u poljoprivredi, šumarstvu i ruralnim područjima i (4) Održivo upravljanje prirodnim resursima uz očuvanje i promociju eko-sistema koji zavise od poljoprivrede i šumarstva.

Uspješno ispunjenje vizije i opštih ciljeva Plana zahtijeva kombinaciju različitih instrumenata politike i mnogo resursa kako bi se provele potrebne aktivnosti i deset planiranih predloženih mjera.

2. ANALIZA KONTEKSTA I NJEGOVA POVEZANOST SA DRŽAVNOM, ENTITETSKOM I KANTONALNOM POLITIKOM I METODOLOGIJOM

2.1. Analiza konteksta i njegova povezanost sa državnom, entitetskom i kantonalnom politikom

Prilikom izrade Plana lokalnog ruralnog razvoja za opštinu Bosansko Grahovo bilo je potrebno pronaći osnovu u relevantnim planskim dokumentima i razvojnim strategijama te utvrditi vezu između ovog plana i strateških dokumenata na višim nivoima. U tu svrhu je konsultovano nekoliko strateških dokumenata:

1. Strateški plan za ruralni razvoj Bosne i Hercegovine za period 2018.-2021.
2. Strateški plan za poljoprivredni i ruralni razvoj Federacije Bosne i Hercegovine za period 2017.-2022.
3. Strategija za poljoprivredu i ruralni razvoj Kantona 10 za period 2019.-2024.
4. Strategija razvoja opštine Bosansko Grahovo 2016.-2020.
5. Studija izvodljivosti o održivom razvoju ruralnog turizma u Kantonu 10, Bosna i Hercegovina (2019.)

Važniji kontekst navedenih dokumenata koji su relevantni za izradu, ciljeve, prioritete i mjere iz ovog Plana lokalnog ruralnog razvoja detaljnije je objašnjen u poglavlju 5: Identifikacija razvojnih prioriteta i potreba.

2.2. Metodologija izrade plana lokalnog ruralnog razvoja

Plan lokalnog ruralnog razvoja se zasniva na pregledu postojećih sekundarnih podataka (statistički podaci, izvještaji, ostala literatura) i na primarnim podacima prikupljenim kroz radionice / fokus grupe / intervju sa različitim učesnicima.

Sekundarni podaci su preuzeti od Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Federacije BiH, Ministarstva poljoprivrede Kantona 10 i Agencije za statistiku BiH (npr. podaci o poljoprivrednim gazdinstvima i prerađivačkoj proizvodnji). Izvršen je i detaljan pregled literature iz prethodnih studija, izvještaja i članaka, a popis pregledanih dokumenata / studija nalazi se u bibliografiji.

Ostali podaci prikupljeni kroz razne projekte i organizacije također su korišteni i citirani. Ovaj Plan lokalnog ruralnog razvoja također uključuje i rezultate drugih primarnih podataka koje su prikupili autori ovog Plana u posljednjih nekoliko godina (navode se redom).

Jedan od najvažnijih alata korištenih u razvoju ovog Plana lokalnog ruralnog razvoja i definiranju strateških ciljeva i prioriteta je bila SWOT analiza koja je za cilj imala sagledati prednosti i nedostatke u poljoprivrednom sektoru, njegovim podsektorima i čitavom nizu drugih aktivnosti / usluga koje su važne za ruralni razvoj opštine Bosansko Grahovo, kao i mogućnosti i ograničenja za njegov razvoj. Što se tiče nedostajućih informacija o ruralnom razvoju (stanje ruralne ekonomije, diversifikacija ekonomskih aktivnosti) korištene su informacije i podaci (rezultati terenskog istraživanja) na nivou opštine iz nacrta Strategije poljoprivrede i ruralnog razvoja Kantona 10 za period 2019- 2024, kada je riječ o Kantonu 10.

Plan lokalnog ruralnog razvoja za opštinu Bosansko Grahovo urađen je po principu transparentnosti, što je čini otvorenom za javnost u svim fazama njene izrade. To je učinjeno kroz nekoliko radionica usmjerenih kroz stručne i umjerene javne rasprave. Ovim diskusijama i intervjuima prisustvovali su svi akteri (uz obavezno prisustvo predstavnika opštine Bosansko Grahovo i NVO), koji su imali direktnu ili indirektnu ulogu u izradi, a kasnije će imati ulogu i u praktičnoj implementaciji Plana. Na ovaj način, Plan lokalnog ruralnog razvoja je postao zajednički

proizvod mnoštva ljudi iz različitih profesija i oblasti obrazovanja, što osigurava njegov kvalitet i Planu daje konačni format.

Proces konsultacija

Plan lokalnog ruralnog razvoja Bosanskog Grahova za period 2019.-2024. pripremljen je uz puno učešće lokalnih aktera, kao i lokalnih i kantonalnih vlasti.

Tokom misija podrške održan je niz sastanaka sa imenovanim kontaktom i gradonačelnikom opštine kako bi se konsultovali za pripremu Plana lokalnog ruralnog razvoja za Bosansko Grahovo. Provedeno je i nekoliko savjetodavnih radionica, sastanaka fokus grupa sa ženama i muškarcima i udruženjima koja zastupaju interese žena i muškaraca. Pored toga, bilo je važno predstaviti i razgovarati o glavnim prioritetima iz nacrta Strateškog plana za ruralni razvoj Bosne i Hercegovine 2018. - 2021. kako bi se uskladila strategija na državnom, kantonalnom i lokalnom nivou u fazi razrade. Održano je i nekoliko obuka za lokalnu i kantonalnu administraciju o razvoju lokalne zajednice, strateškom planiranju, ruralnom turizmu, pitanjima vezanim za zdravlje životinja. Zbog nedostatka pouzdanih podataka dodatno vrijeme je bilo posvećeno prikupljanju podataka na terenu kroz intervjue u Bosanskom Grahovu. Proces javnih konsultacija održan je nakon završetka plana lokalnog ruralnog razvoja za Bosansko Grahovo. Tokom tog procesa, ruralni akteri i lokalne vlasti imali su priliku da komentarišu Plan, a izmjene su uključene u završni dokument prije zvaničnog predstavljanja lokalnom stanovništvu i vlastima na završnoj radionici.

Najvažniji datumi / događaji vezani za rad na planu lokalnog ruralnog razvoja Bosanskog Grahova za period 2016. – 2019. su:

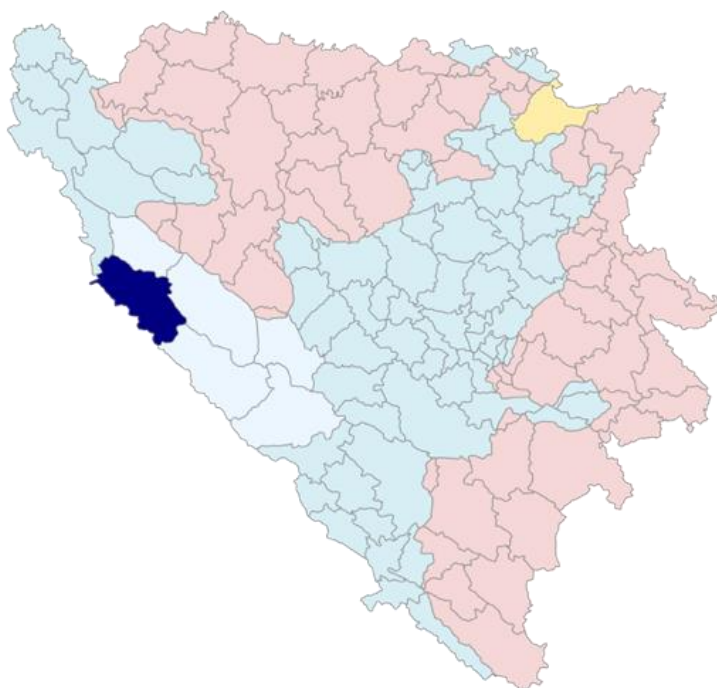
- **Oktobar 2016:** Početna radionica u Bosanskom Grahovu.
- **Novembar 2016:** Provesti procjenu potrebe za obukom učesnika (uključujući poljoprivrednike i lokalne vlasti) u Bosanskom Grahovu; sastanak sa predstavnikom opštine Bosansko Grahovo kako bi dobili informacije i podatke o glavnim karakteristikama opštine.
- **Februar 2017:** Radionica sa lokalnom zajednicom
- **Mart 2017:** Radionica u Bosanskom Grahovu kako bi se dobili podaci za SWOT analizu uz puno učešće svih zainteresovanih strana (proizvođači mlijeka i mesa, pčelari). Osnivanje fokus grupa koje čine NVO, mali i srednji poduzetnici, udruženja, lokalna uprava (gradonačelnik, zamjenici, Šumarija, komunalna preduzeća). Diskusija i dogovor o viziji sa fokus grupama.
- **Maj 2017:** Predstaviti opštini Bosansko Grahovo trenutnu situaciju u vezi sa nacrtom plana lokalnog ruralnog razvoja, uključujući i analizu polazišnih informacija, SWOT analizu, predloženu viziju i nacrt plana lokalnog ruralnog razvoja te dobiti dodatne informacije od opštine kako bi se nastavilo sa izradom nacrta Plana.
- **Maj 2017:** Radionica na temu „Značaj diversifikacije za ruralni prihod i saradnja među poljoprivrednicima“, „Uvođenje ruralnog turizma i studija slučaja iz Srbije o FAO projektu „Održivi turizam za ruralni razvoj“ i „Održivo korištenje prirodnih resursa“ sa praktičnog stanovišta”
- **August 2017:** Presentacija Nacrta plana ruralnog razvoja Opštini Bosansko Grahovo i dogovaranje pravca izrade Akcionog plana.
- **Oktobar 2017 .:** Takmičenje na temu ocjenjivanja kvaliteta lokalnog sira i obuke o dobrim higijenskim praksama i standardima kvaliteta sira za muškarce poljoprivrednike.
- **Novembar 2017 .:** Trening na temu „Razvoj regionalne turističke destinacije i proizvoda ruralnog turizma”
- **Februar 2018:** Obuka o dobrim higijenskim praksama i standardima kvaliteta sira za žene poljoprivrednike.

- **Septembar 2018:** Prvi krug obuke za poljoprivrednike o biosigurnosti i upravljanju zdravljem životinja za poljoprivrednike.
- **Mart 2019:** Drugi krug obuke za poljoprivrednike o biosigurnosti i upravljanju životinjskim zdravljem za poljoprivrednike.
- **Mart 2019:** Proces javnih konsultacija.
- **April 2019:** Predstavljanje finalnog Plana lokalnog ruralnog razvoja Bosanskog Grahova za period od 2019. do 2024. godine svim nadležnim organima i lokalnim učesnicima.
- **Maj 2019:** Završna radionica na kojoj će biti predstavljen Plan lokalnog ruralnog razvoja donatoru, Vladi Mađarske i svim relevantnim vlastima na lokalnom, kantonalnom, federalnom nivou, kao i lokalnim učesnicima.

3. ANALIZA STANJA

3.1. Geografski položaj

Opština Bosansko Grahovo se nalazi u jugozapadnom dijelu BiH. Područje opštine pokriva 780 km² i kreće se od 400 metara nadmorske visine (selo Mračaj) do 1.851 m n.v. (Veliki Bat na Dinari). Središnje naselje - Bosansko Grahovo se nalazi na 860 metara nadmorske visine. Teritorija opštine Bosansko Grahovo ima tipičnu dinarsku rutu od sjeverozapada do jugoistoka. Na sjeveroistočnoj strani granice su Vjenac (1.650 m) i Šator (1.872 m), a sa jugozapadne strane granice su Vijenac Dinare (1.831 m) i Uilica (1602 m). Između Dinare i Uilice postoji prolaz koji predstavlja prirodnu vezu između teritorije opštine Bosansko Grahovo i teritorije Republike Hrvatske, sa međunarodnim graničnim prijelazom "Strmica".

Karta 1: Geografski položaj opštine Bosansko Grahovo

Administrativno gledano, Bosansko Grahovo je dio Kantona 10 u FBiH. Graniči sa opštinama Drvar, Glamoč, Livno i Bihać unutar FBiH i sa Republikom Hrvatskom.

Izvor : <http://grahovljani.com/?p=443>; pristupljeno 12.09.2018.

Karta 2: Reljef opštine Bosansko Grahovo

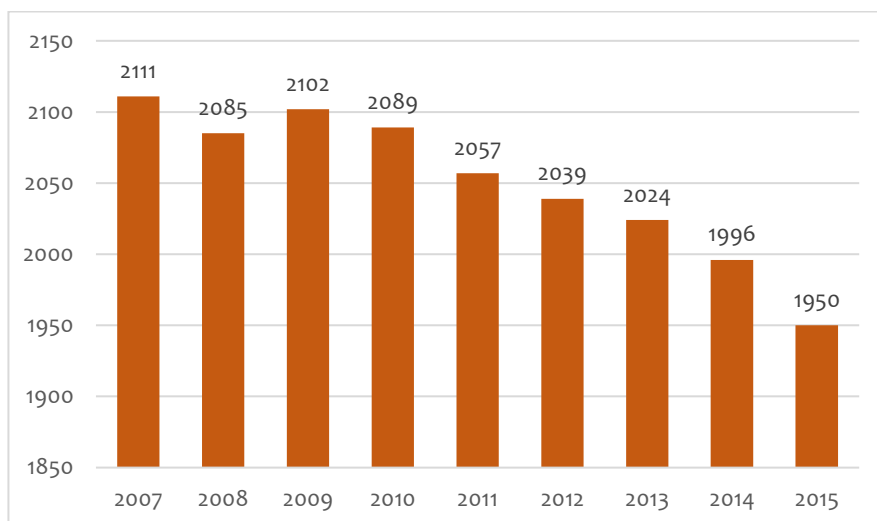
Područje Bosanskog Grahova obuhvata dolinu okruženu dinarskim planinama. U geomorfološkom smislu, Grahovsko polje čini cjelinu, iako se sastoji od dva sekundarna kraška polja, Resanovačko i Pašića Polje, povezana uskom dolinom. Dužina Grahovskog polja je 29 km i ima tipičan dinarski produženi pravac, od sjeverozapada do jugoistoka. U drugom pravcu, njegova visina se smanjuje, sa 800 m n.v. do 790 m n.v.. Širina polja se razlikuje - Resanovačko polje: 2.0 km - 2,5 km, Pašića polje do 4,0 km širine. U Grahovskom polju ima mnogo različitih kraških obilježja velikih i malih dimenzija: vrtače, pećine, jame i ponori. Pašića polje je povezano sa Livanjskim poljem. Mali dio, 13 km dužine i 8 km širine, odnosno 10.000 hektara (100 km²), Livanjskog polja pripada opštini Bosansko Grahovo.

3.2. Socio-ekonomski razvoj

3.2.1. Demografske karakteristike/trendovi

Kao i u cijeloj Bosni i Hercegovini/Federaciji BiH, tako i na području općine Bosansko Grahovo demografska situacija je dosta zabrinjavajuća i utvrđeno statistički negativno demografsko kretanje zahtijevaju brzo djelovanje aktuelnih političkih struktura kako bi se ona barem zaustavila. Analizirajući kretanje ukupnog broja stanovnika u općini Bosansko Grahovo u periodu 2007-2015 primjetan je izražen negativan trend i depopulacija ovog područja. Tako je ukupan broj stanovnika sa 2.111 u 2007. godini se smanjio na 1.950 stanovnika deset godina kasnije ili za 7,63%.

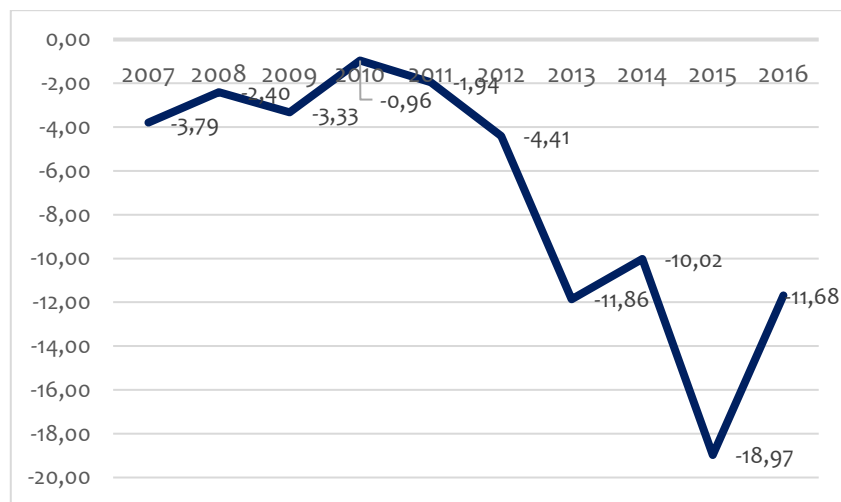
Prema rezultatima posljednjeg popisa stanovništva u BiH (2013) ukupna broj stanovnika u općini Bosansko Grahovo iznosi 2.499 smještenih u 35 pripadajućih naselja¹.

Izvor: Bilteni Federalnog zavoda za programiranje razvoja - Socio-ekonomski pokazatelji po općinama
Grafikon 1: Kretanje (procijenjenog) broja stanovnika općini Bosansko Grahovo, Period 2007 - 2015

Potvrda konstatacijama negativne demografske slike općine Bosansko Grahovo je kretanje prirodnog priraštaja stanovništva u periodu 2007-2016.

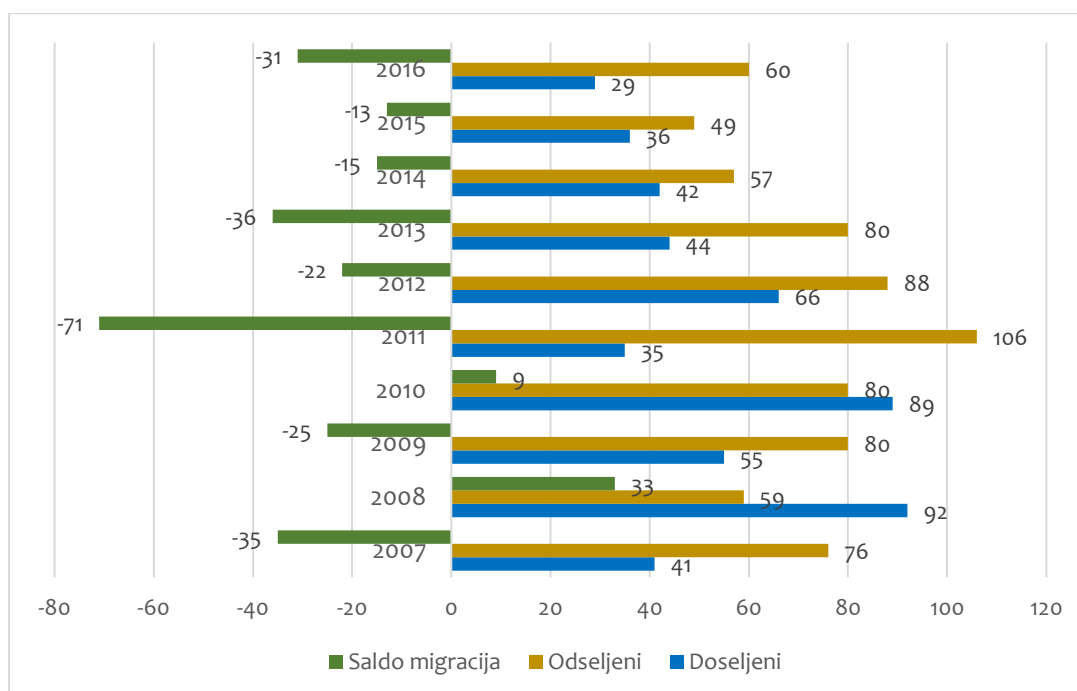
Pregledom grafikona 2 uočava se stalne negativne vrijednosti ovog pokazatelja, a veoma izražen negativan trend se uočava u periodu od 2010. godine do 2015. godine kada dostiže i najveći nivo od čak -18,97%.

Izvor: Bilteni Federalnog zavoda za programiranje razvoja - Socio-ekonomski pokazatelji po općinama
Grafikon 2: Kretanje prirodnog priraštaja stanovništva općine Bosansko Grahovo za period 2007-2016 (u %)

¹ U ljetnjem periodu veliki broj ljudi koji su porijeklom iz Bosanskog Grahova, ali su raseljeni, svoj odmor provode u Bosanskom Grahovu, tako da se broj stanovnika naselja u tom periodu udvostruči. Po gruboj procjeni, dijaspora iz opštine čini oko 15.000 ljudi. Najveća grupa dijaspore živi u Republici Srbiji (oko 30%), zatim u SAD-u (20%), Kanadi, Velikoj Britaniji i Australiji. Broj raseljenih lica iz Bosanskog Grahova u Republici Srpskoj iznosi oko 2.000.

Daljnjem negativnom razvoju i depopulaciju područja općine Bosansko Grahovo ide u prilog i podaci o kretanju broja odseljenih, doseljenih i saldo migracija stanovnika u ovoj općini.

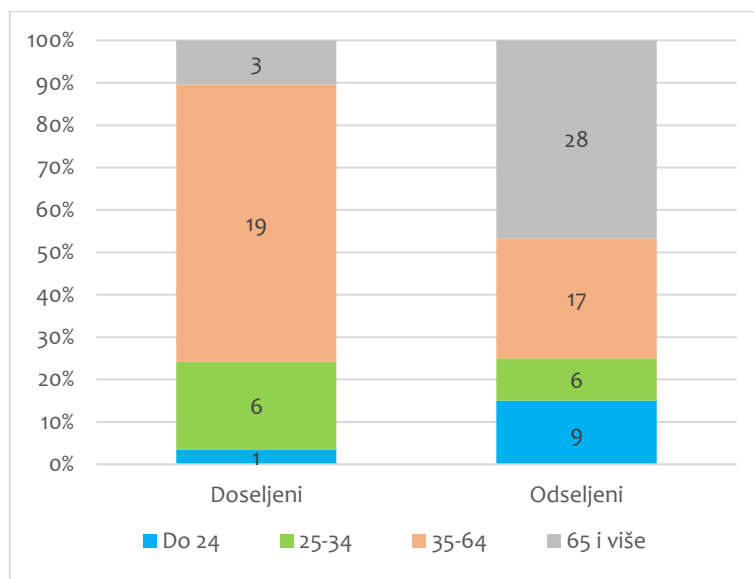

Izvor: Statistički bilteni Migracije stanovništva za period 2007-2016 Federalnog zavoda za statistiku

Grafikon 3: Kretanje broja odseljenih, doseljenih i saldo migracija stanovnika u Bosanskom Grahovu, Period 2007 - 2016

Izraženiji negativni saldo migracija u općini Bosansko Grahovo počinje od 2011. godine, kada se zapravo i odražavaju negativne posljedice ekonomske, ali i političke krize, kroz koje je prolazila Federacija BiH, Kanton 10, ali i sama općina. U periodu od 2011. do 2016. godine prisutan je stalni negativni saldo koji je najizraženiji bio u 2011. godini (-71 osoba) i 2016. godini (-31).

Struktura doseljenih/odseljenih osoba je relativno povoljna. U 2016. godini u strukturi doseljenih osoba najveće učešće je imala starosna grupa 35 do 64 godine starosti, dok je u strukturi odseljenih osoba najveće učešće je imala starosna grupa od 65 i više godina.

Izvor: Statistički bilteni Migracije stanovništva za period 2007-2016 Federalnog zavoda za statistiku
Grafikon 4: Starosna struktura odseljenih i doseljenih osoba u općinu Bosansko Grahovo (2016)

Podaci iz Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u 2013. godini omogućili su sagledavanje stanja u broju i strukturi domaćinstava prema tipu naseljenog mjesta na području općine Bosansko Grahovo. Prema ovim podacima na području općine živi 1.038 domaćinstava od čega je 292 smješteno u urbanom dijelu općine, a 746 domaćinstava pripada njenim ruralnim područjima.

Tabela 1: Broj domaćinstava prema broju članova u ruralnim naseljenim mjestima u općini Bosansko Grahovo (2013)

Broj domaćinstava	Broj članova domaćinstva								Ukupno	Prosječan broj čl.
	1	2	3	4	5	6	7	8 i više		
Apsolutan broj	245	246	117	65	33	23	10	7	746	2,39
Relativan broj (%)	32,84	32,98	15,68	8,71	4,42	3,08	1,34	0,94	100,00	

Izvor: Popis stanovništva BiH 2013, Tabela Broj domaćinstava prema broju članova i tipu naseljenog mjesta po općinama/gradovima

Posmatrajući strukturu domaćinstava prema broju članova koji žive u ruralnim dijelovima općine Bosansko Grahovo uočava se da najveće učešće imaju domaćinstava sa manjim brojem članova (jedan, dva, tri i četiri člana), a prosječno ruralno domaćinstvo broji 2,39 članova.

Tabela 2: Broj i struktura stanovništva po spolu i tipu naseljenih mjesta (urbano/ruralno) u općini Bosansko Grahovo (2013)

Opis	Urbano	Ruralno	Ukupno	Ruralno/Ukupno
Ukupno	651	1.798	2.449	73,42
Muški	320	967	1.287	75,14
Ženski	331	831	1.162	71,51
Ženski/Ukupno (%)	50,84	46,22	47,45	

Izvor: Popis stanovništva 2013, Tabela: Stanovništvo prema starosti po petogodištima, spolu i tipu naseljenog mjesta po općinama/gradovima.

Prema zvaničnim podacima iz Popisa 2013. godine na području općine Bosansko Grahovo ukupno živi 2.449 stanovnika, od čega 73,42% ili 1.798 živi u ruralnom području općine, a 651 ili 26,58% živi u urbanom području. U ukupnoj muškoj populaciji općine Bosansko Grahovo 75,14% muškaraca je u ruralnom području, dok je ženskih osoba 71,51%.

Izneseni demografski pokazatelji za područje općine Bosansko Grahovo jasno ukazuju na izražena negativna kretanja u analiziranom periodu 2007-2016 i traže relativno brzu reakciju donosioca prije svega političkih odluka. Ova činjenica treba biti jedna od ključnih prijetnji (slabosti) u definiranju budućih strateških pravaca djelovanja i mjera poljoprivredne/ruralne politike ovog područja.

3.2.2. Stanje zaposlenosti i nezaposlenosti u općini Bosansko Grahovo

Nezaposlenost stanovništva, a posebno ruralnog, svakako je od jedan od najvećih ekonomskih, ali i političkih i socijalnih problema području općine Bosansko Grahovo. Ukupna formalna nezaposlenost je jako visoka i kreće se u analiziranom periodu između 37,41% (2008) i 49,59% (2015). U periodu 2007-2016 prisutna je tendencija blagog smanjivanja formalne stope nezaposlenosti do 2010. godine, a zatim nakon ekonomske krize ova stopa se povećava i u 2016. godini dostiže isti nivo kao i 2007. godine. U 2007. godini ukupno je bilo nezaposleno 260 osoba, a deset godina kasnije taj broj je povećan na 303. Veći je broj nezaposlenih muških osoba u odnosu na ženske osobe. U 2016. godini od ukupno 303 nezaposlene osobe 188 ili 62,05% su bili muškarci, dok su 115 ili 37,95% bile žene.

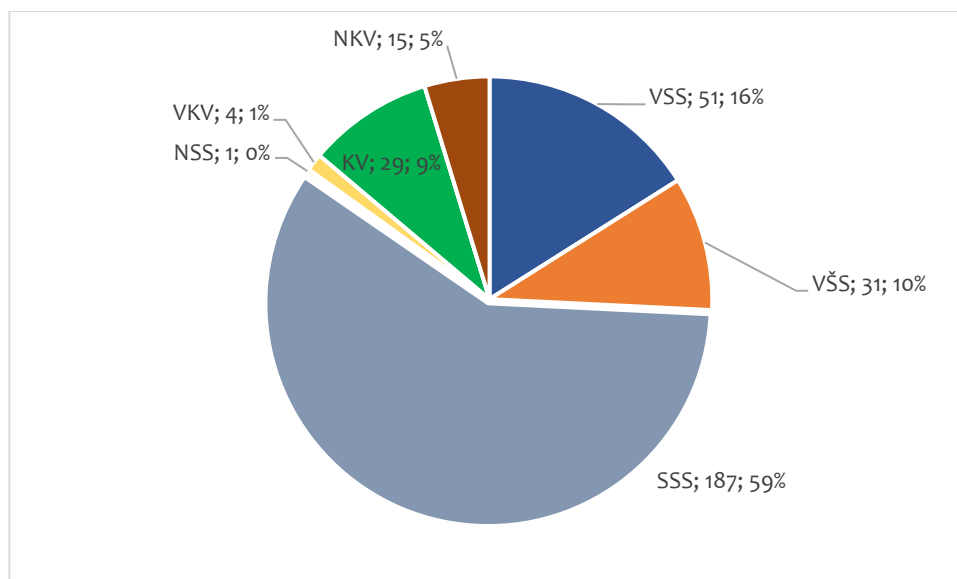
Tabela 3: Zaposlenost i nezaposlenost u općini Bosansko Grahovo za period 2007-2016

Opis	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Radna snaga	564	572	608	623	633	633	644	653	615	654
Zaposleni	304	358	370	369	351	332	349	347	310	351
Nezaposleni	260	214	238	254	282	301	295	306	305	303
Od toga										
Muškarci	n/p	n/p	141	152	179	184	187	189	189	188
Žene	n/p	n/p	97	102	103	117	108	117	116	115
Stopa nezaposlenost (%)										
Ukupna	46,10	37,41	39,14	40,77	44,55	47,55	45,81	46,86	49,59	46,33

Izvor: Statistički tematski bilten Zaposlenost, nezaposlenost i plaće Federalnog zavoda za statistiku i Bilteni Federalnog zavoda za programiranje razvoja Socio-ekonomski pokazatelji po općinama

Mada nema statistički podataka na nivou općine, sektor A (poljoprivreda, lov i ribolov) sasvim sigurno ima važnu ulogu u formalnoj zaposlenosti stanovništva u općini, sudeći barem prema podacima na nivou Kantona 10, u kome sektor poljoprivrede učestvuje sa 9-10% u ukupnoj zaposlenosti stanovništva ovog kantona.

U strukturi zaposlenih osoba prema stručnoj spremi više od jedne polovine (59%) je osoba sa završenom srednjom stručnom spremom (187), a iznenađuje visoko učešće osoba sa visokom i višom stručnom spremom koji učestvuju sa gotovo jednom četvrtinom (26%). Ovakav udio je rezultat značajnog učešća javnog sektora u ukupnoj zaposlenosti općine Bosansko Grahovo.

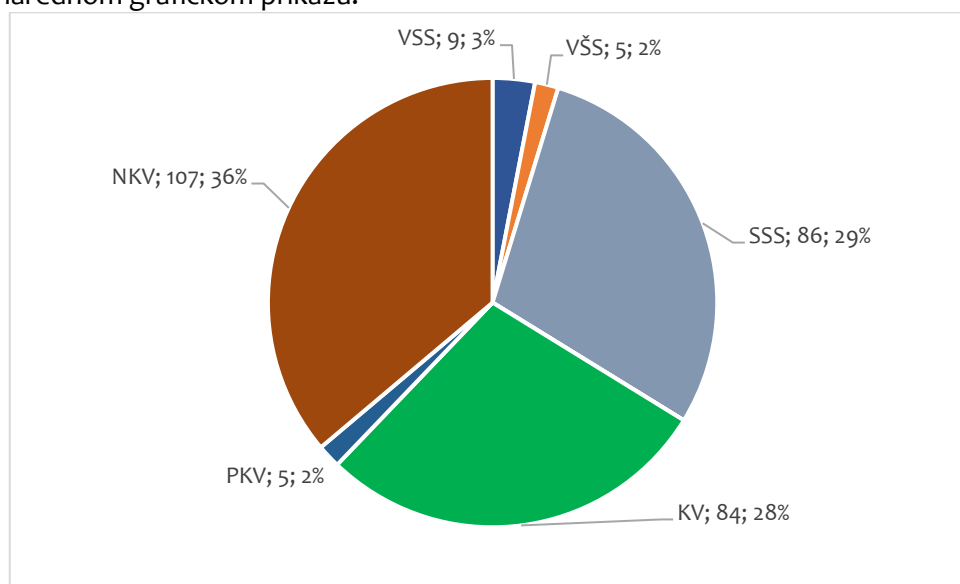

Izvor: Statistički tematski bilten Zaposlenost, nezaposlenost i plaće, 2016, Broj 251, Sarajevo 2017.

Napomena: VSS - visoka stručna sprema, VŠS - viša stručna sprema, SSS - srednja stručna sprema, VKV visoko kvalifikovani, (radnici) KV - kvalifikovani (radnici), PKV - prekvalifikovani (radnici), NKV - nisko-kvalifikovani (radnici).

Grafikon 5: Struktura zaposlenih osoba prema stručnoj spreml u općini Bosansko Grahovo (2016)

Struktura nezaposlenih osoba je dosta drugačija od onih koji su zaposleni. Od ukupno 303 nezaposlene osobe koliko ih je bilo u 2016. godini, najviše je nekvalifikovanih radnika (36%), onih sa završenom srednjom stručnom spremom (29%) i kvalifikovane radne snage (28%), što se može vidjeti u narednom grafičkom prikazu.

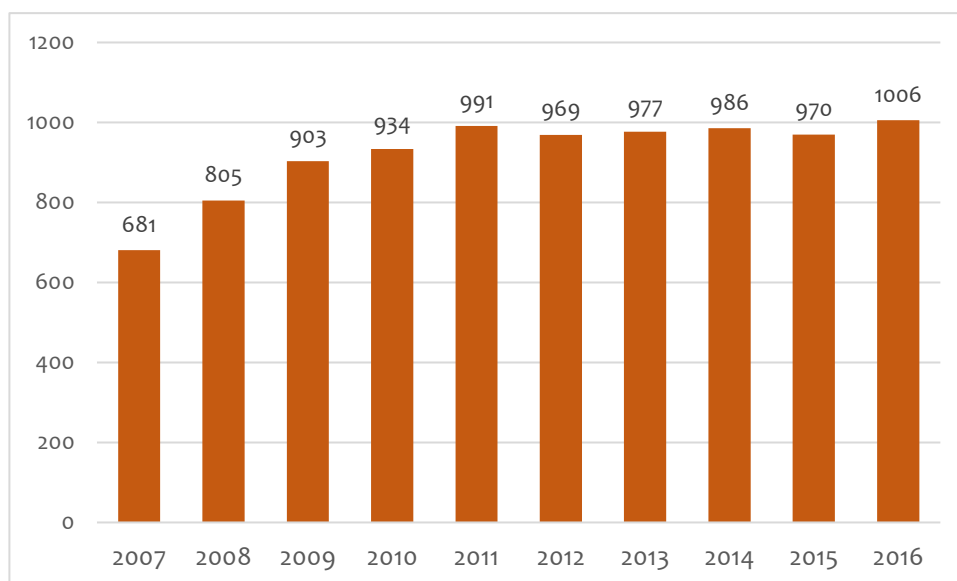
Izvor: Statistički tematski bilten Zaposlenost, nezaposlenost i plaće, 2016, Broj 251, Sarajevo 2017.

Napomena: VSS - visoka stručna sprema, VŠS - viša stručna sprema, SSS - srednja stručna sprema, VKV visoko kvalifikovani, (radnici) KV - kvalifikovani (radnici), PKV - prekvalifikovani (radnici), NKV - nisko-kvalifikovani (radnici).

Grafikon 6: Struktura nezaposlenih osoba prema stručnoj spreml u općini Bosansko Grahovo (2016)

Kao posljednji ekonomski pokazatelj koji je analiziran u dijelu analize tržišta rada je kretanje visine prosječne mjesečne neto plaće u periodu 2007-2016. U ovom period u općini Bosansko Grahovo zabilježena je tendencija povećanja mjesečne neto plaća. Neto plaća u 2007. godini je iznosila 681

KM i nakon toga stalno rasla tako da je u 2016. godini dostigla nivo od 1006 KM (indeks 148). Prosječna mjesečna neto plaća u općini Bosansko Grahovo u 2016. godini bila je na znatno veća u odnosu na prosječne neto plaće u Kantonu 10 (848 KM) i Federaciji BiH (839 KM), što se objašnjava činjenicom da je većina zaposlenih u općini u javnom sektoru.

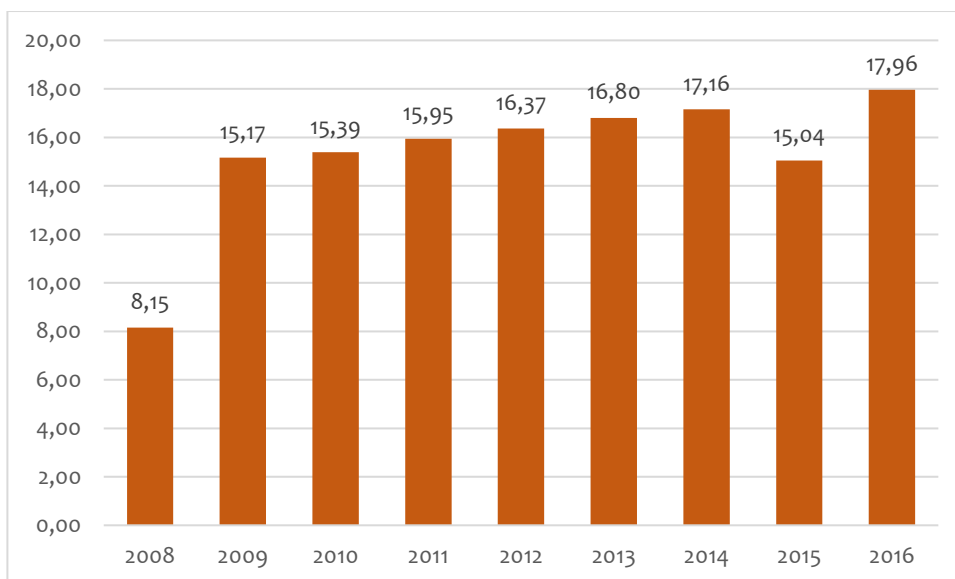

Izvor: Bilteni Federalnog zavoda za programiranje razvoja - Socio-ekonomski pokazatelji po općinama
Grafikon 7: Prosječna neto plaća u Bosanskom Grahovu, Period 2007 - 2016, U KM

3.2.3. Sveukupni ekonomski razvoj / značaj poljoprivrede u ekonomiji

Suprotno vremenu prije rata 1992-1995, ekonomsko stanje u općini Bosansko Grahovo se u poslijeratnom periodu znatno izmijenilo. Ukupan broj zaposlenih u Bosanskom Grahovu do 1992. godine iznosio je 3.250, a 2016. godine deset puta manje, samo 351. zaposlena osoba. Tadašnja privreda Bosanskog Grahova je bila zasnovana na drvoprerađivačkoj industriji. Od 17 tada aktivnih kompanija, Drvna kompanija (završna prerada drveta i proizvodnja namještaja namijenjena izvozu) imala je 611 radnika. DPŠ "Borovača" je upravljalo šumskim nasljeđem i njegova godišnja proizvodnja iznosila je oko 95.000 m³ sortiranog drveta, sa 410 zaposlenih. Fabrika obuće "Borac" iz Banja Luke imala je 405 zaposlenih u fabrici Bosansko Grahovo, a preduzeće "Peat", koje proizvodi prirodni humus, imalo je 180 zaposlenih, u fabrici cigle je bilo zaposleno 157 radnika, a fabrika kugličnih ležajeva UNIS je imala 115 zaposlenih. Ostatak zaposlenog stanovništva radio je u uslužnom sektoru, administraciji, transportu i obrazovanju. Dva tercijarna sektora - trgovina i ugostiteljstvo - zapošljavala su 315 ljudi. Osim toga, ljudi iz ruralnih područja su se bavili uzgojem goveda, ovaca, krava i konja, kao dopunskom djelatnosti. Za svoje potrebe, držali su pilad, koze i svinje. Danas je većina od gore navedenih kompanija bankrotirala; u nekim slučajevima nema zvaničnih podataka; jedna kompanija (fabrika cigle) ponovo je otvorena, obnavlja proizvodnu liniju i planira da zaposli skoro 50 radnika.

Ukupan bruto domaći proizvod u opštini Bosansko Grahovo u periodu od 2008. do 2016. godine pokazuje tendenciju relativno značajnog rasta. Bruto domaći proizvod porastao je sa 8,15 miliona KM u 2008. godini za 120,4 indeksnih poena, a u 2016. godini iznosio je 17,96 miliona KM.

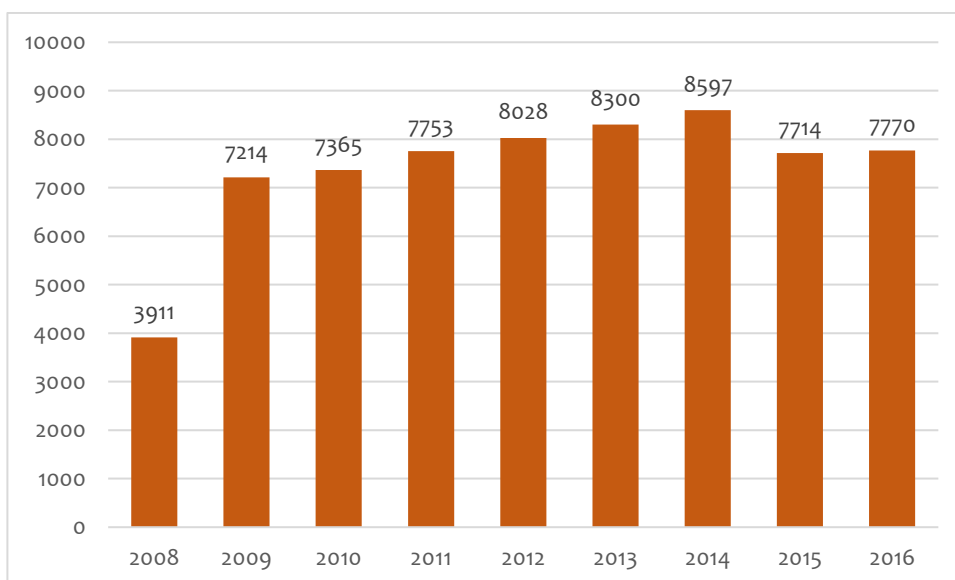

Izvor: Bilteni Federalnog zavoda za programiranje razvoja Socio-ekonomski pokazatelji po općinama

Napomena: Federalni zavod za statistiku ne radi izračun GDP po kantonima i općinama. Procjenu GDP po kantonima i općinama vrši Federalni zavod za programiranje razvoja po formuli (broj zaposlenih u općini x prosječna plaća u općini) x GDP FBiH/(broj zaposlenih u FBiH x prosječna plaća u FBiH)

Grafikon 8: Bruto domaći proizvod općine Bosansko Grahovo za period 2008 - 2016, U milionima KM

Bruto domaći proizvod po stanovniku u analiziranom periodu u općini Bosansko Grahovo također pokazuje tendenciju rasta s tim da u 2015. i 2016. godini je bilo smanjenje u odnosu na 2014. godinu. Ovo se objašnjava značajnim smanjenjem ukupnog GDP u 2015. godini, odnosno procjenom broja stanovnika u 2016. godini koja je uzela u obzir rezultate popisa iz 2013. godine.

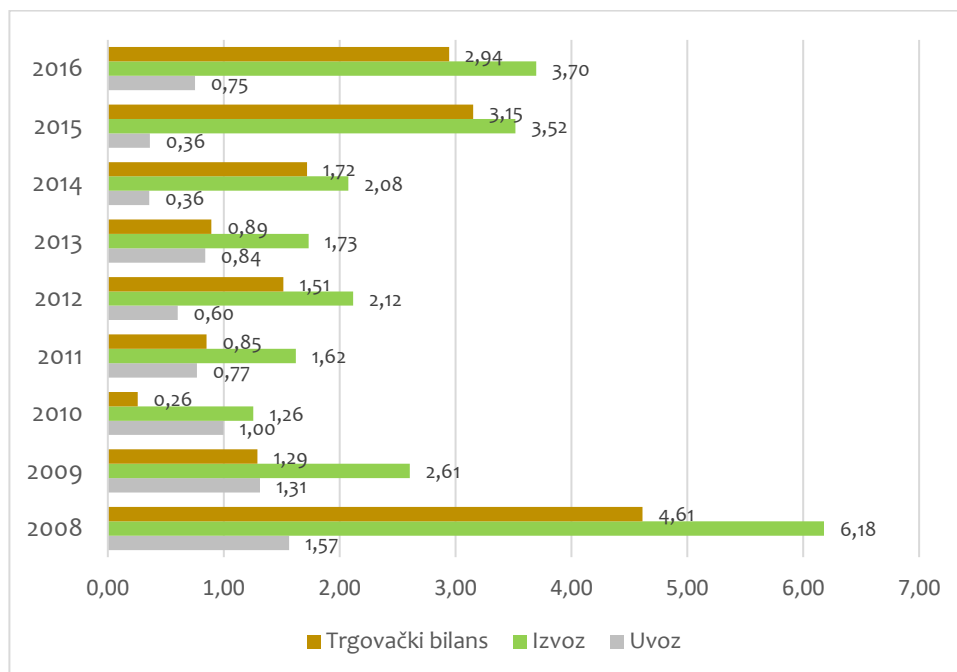

Izvor: Bilteni Federalnog zavoda za programiranje razvoja Socio-ekonomski pokazatelji po općinama

Napomena: Federalni zavod za statistiku ne radi izračun GDP po kantonima i općinama. Procjenu GDP po kantonima i općinama vrši Federalni zavod za programiranje razvoja po formuli (broj zaposlenih u općini x prosječna plaća u općini) x GDP FBiH/(broj zaposlenih u FBiH x prosječna plaća u FBiH)

Grafikon 9: Bruto domaći proizvod po stanovniku u općini Bosansko Grahovo, za period 2008 - 2016, U KM

Kada je riječ o trgovačkom bilansu i odnosu uvoza i izvoza roba sa područja općine Bosansko Grahovo, za razliku od većine drugih općina u BiH/FBiH u ovoj općini je zabilježen pozitivan trgovački bilans, odnosno vrijednosti izvoza su veće od onih iz uvoza u svim godinama analiziranog perioda. Vrijednosti izvoza roba pokazuju tendenciju smanjivanja i u 2016. godini ukupni izvoz je iznosio 3,70 miliona KM što je za 68 indeksnih poena manje u odnosu na 2008. godinu kada je ukupni izvoz roba iznosio 6,18 miliona KM. U istom periodu smanjio se i uvoz roba, i sa 4,61 miliona KM u 2008. godini sveden je na 2,94 miliona KM u 2016. godini.

Izvor: Bilteni Federalnog zavoda za programiranje razvoja Socio-ekonomski pokazatelji po općinama

Grafikon 10: Ukupni izvoz i uvoz roba u općini Bosansko Grahovo, Period 2008 - 2016, U milionima KM

Vrijednost poljoprivredne proizvodnje

Vrijednost proizvodnje (output) poljoprivrednih proizvoda na području općine Bosansko Grahovo u periodu 2010-2015 pokazuje izraženu tendenciju povećanja. Ukupni poljoprivredni output u 2010. godini je iznosio 3,04 miliona KM, a u 2015. se značajno povećao i dostigao nivo od 4,51 miliona KM.

Tabela 4: Vrijednost poljoprivredne proizvodnje u općini Bosansko Grahovo, Period 2010-2015, U mil. KM

Vrsta proizvoda	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Žitarice	0,08	0,12	0,41	0,19	0,19	0,23
Industrijsko bilje	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Krmno bilje	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Povrće i hortikulturni proizvodi	0,03	0,03	0,03	0,03	0,04	0,03
Krompir	0,02	0,06	0,12	0,21	0,29	0,21
Voće	0,01	0,01	0,02	0,01	0,01	0,10
Ostali biljni proizvodi	0,02	0,02	0,06	0,04	0,05	0,06
Output biljne proizvodnje	0,19	0,24	0,64	0,49	0,59	0,64
Goveda	0,32	0,41	0,44	0,37	0,38	0,32
Svinje	0,18	0,25	0,30	0,33	0,30	0,36

Ovce	0,47	0,48	0,50	0,51	0,48	0,54
Perad	0,04	0,11	0,07	0,04	0,05	0,05
Ostale životinje	0,80	0,90	1,00	0,90	1,20	1,30
Mlijeko	0,85	0,95	0,98	1,05	1,10	1,04
Jaja	0,16	0,18	0,19	0,15	0,11	0,20
Ostali animalni proizvodi	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03	0,05
Output animalne proizvodnje	2,85	3,31	3,52	3,39	3,64	3,86
UKUPNI OUTPUT						
POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA	3,04	3,55	4,15	3,89	4,23	4,51
Struktura (%)						
Output biljne proizvodnje	6,33	6,89	15,34	12,69	13,93	14,28
Output animalne proizvodnje	93,67	93,11	84,66	87,31	86,07	85,72
Ukupni output poljoprivrednih proizvoda	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Izvor: Autorova vlastita izračunavanja na bazi podataka o proizvodnji, procjeni proizvodnje mesa i prosječnim otkupnim cijenama na nivou BiH.

Puno veći doprinos ukupnoj vrijednosti poljoprivredne proizvodnje ima animalna u odnosu na biljnu proizvodnju, što je i za očekivati s obzirom na raspoložive prirodne resurse (dominantno učešće prirodnih travnjaka) i klimatske uslove u kojima se odvija poljoprivredna proizvodnja (planinska u sub planinska klima). Animalna proizvodnja učestvuje sa 85-94%, a biljna sa svega 6-15%.

Postoji potreba za hitnim uspostavljanjem terenskih veterinarskih službi u Bosanskom Grahovu. Poljoprivrednici iz ove opštine za veterinarske intervencije se obraćaju veterinarskim organizacijama iz Livna ili Drvara (susjedne opštine), što znatno povećava troškove, a time i prisustvo veterinarskog nadzora i pomoći u upravljanju zdravljem i proizvodnjom stoke je rijetko. Rizik unošenja i širenja bolesti je očigledan i potvrđen od strane svih poljoprivrednika. Nije realno očekivati interesovanje za uspostavljanje privatne prakse zbog ograničenog potencijala za profitabilnost i održivost veterinarskih aktivnosti u ovoj opštini. Lokalne vlasti izrazile su snažan interes da podrže osnivanje veterinarske službe (ambulante) u Grahovu, ali takvu veterinarsku službu moraju subvencionirati lokalne vlasti ili donatorske organizacije.

3.3. Poljoprivreda, hrana i ruralni razvoj

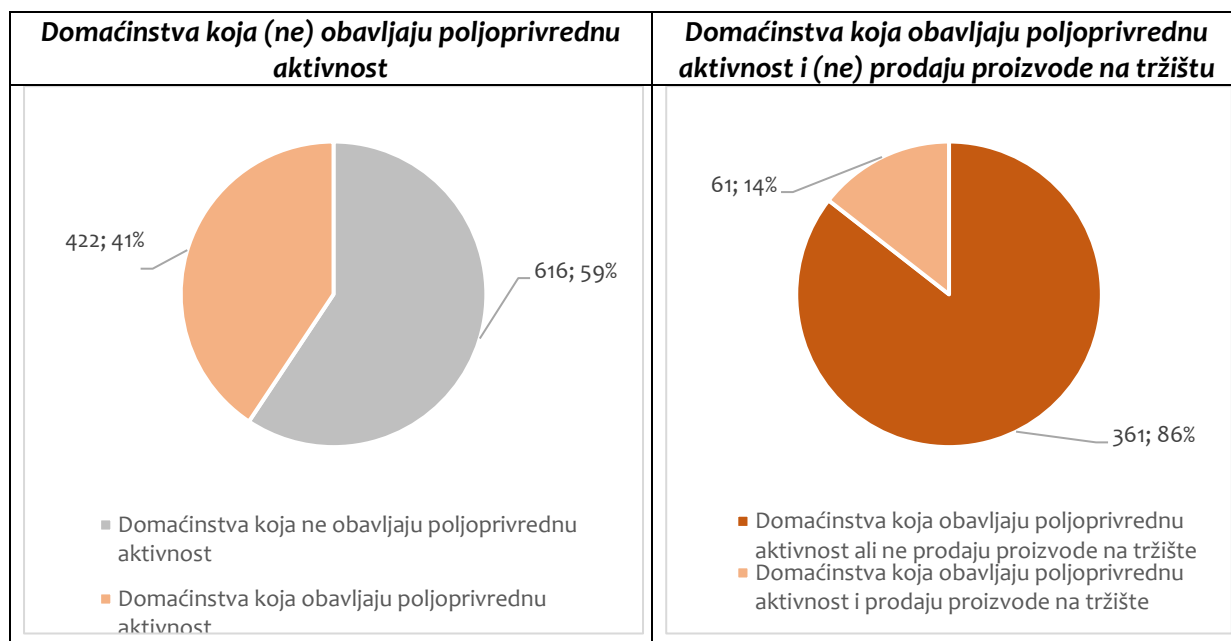
3.3.1. Opći trendovi poljoprivredne proizvodnje

Struktura domaćinstava/poljoprivrednih gazdinstava

Nažalost, još uvijek nije pripremljen poljoprivredni popis u BiH koji bi omogućio pregled stvarnog stanja u pogledu broja, veličine, strukture i drugih važnih parametara novih poljoprivrednih posjeda - farmi. U ovoj analizi iskorišteni su neoficijelni podaci dobiveni kroz Popis stanovništva, domaćinstava i stanova (2013) iz kojih se može stvoriti slika o aktuelnoj veličini i strukturi poljoprivrednih gazdinstava u općini Bosansko Grahovo.

Sasvim sigurno je da i dalje u općini Bosansko Grahovo relativno veliki broj poljoprivrednih gazdinstava i kao posljedica toga njegova mala prosječna veličina. Ako se ovome doda od ranije poznata činjenica da je izražen fragmentirani zemljišni posjed (rascjepkanost zemljišnih parcela) i dualan karakter proizvodnje, jasno je da pred općinom, kao i većini drugih u BiH, stoji izazov nepovoljne veličine i strukture poljoprivrednih gazdinstava koji se nameće kao jedan od važnijih strateških problema koji se mora rješavati u narednom periodu.

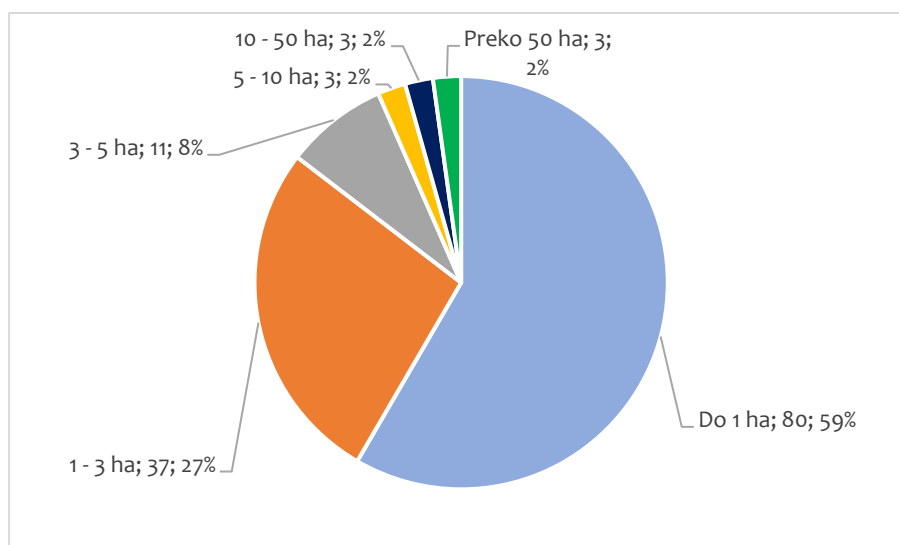
Prema popisu iz 2013. godine na području općine Bosansko Grahovo ukupno je 1.038 domaćinstava od čega 422 odnosno 40,66% obavljaju poljoprivrednu aktivnost. Od ovih 422 domaćinstva samo 61 ili 14,45% imaju komercijalnu proizvodnju i prodaju svoje proizvode na tržištu, što zabrinjava i traži odgovarajuće akcije.

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH 2013, Knjiga 03 - Popis domaćinstava i porodice

Grafikon 11: Struktura domaćinstava koja obavljaju poljoprivrednu aktivnost i prodaju proizvode na tržištu u općini Bosansko Grahovo

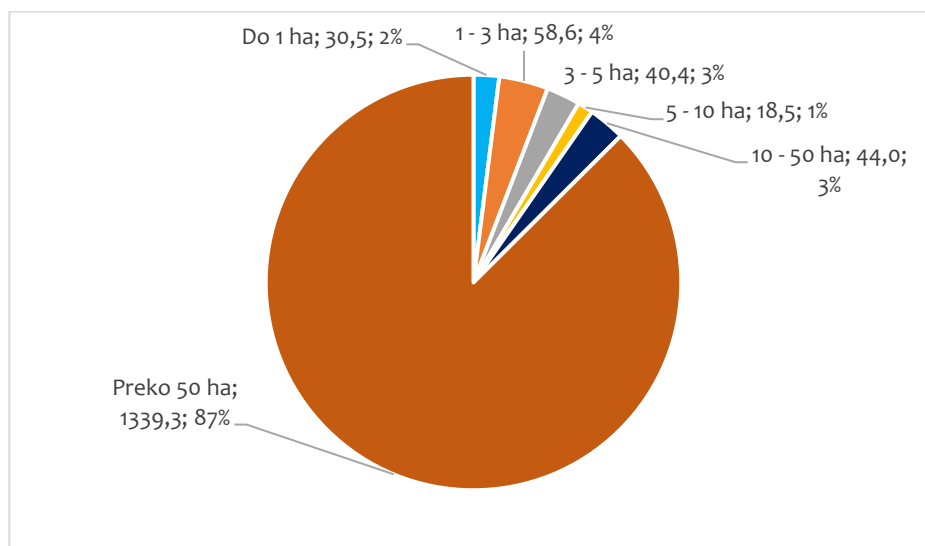
Podaci o registriranim poljoprivrednim gazdinstvima Federalnog ministarstva poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva na području općine Bosansko Grahovo potvrđuju veliki problem BiH poljoprivredne proizvodnje - visoko učešće poljoprivrednih gazdinstava sa malom veličinom poljoprivrednog zemljišta. U narednom grafičkom prikazu može se vidjeti je struktura registriranih poljoprivrednih gazdinstva u općini prema veličini posjeda iz koje se jasno uočava da su na području općine Bosansko Grahovo 85% gazdinstva veličine do 3 ha.

Izvor: Registar poljoprivrednih gospodarstava i Registar klijenata Federalnog Ministarstva poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva

Grafikon 12: Struktura registriranih poljoprivrednih gazdinstava u općini Bosansko Grahovo prema veličini posjeda, Ukupan broj, Stanje 31/12/2016

Suprotno ovome, registrirana poljoprivredna gazdinstva veličine preko 5 ha raspolažu sa preko 90% raspoloživog zemljišnog posjeda, odnosno registrirana najbrojnija mala gazdinstva do 5 ha raspolažu sa svega 89,1 ha poljoprivrednog zemljišta odnosno manje od 6% registriranog posjeda, što se može vidjeti u narednom grafičkom prikazu.

Izvor: Registar poljoprivrednih gospodarstava i Registar klijenata Federalnog Ministarstva poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva

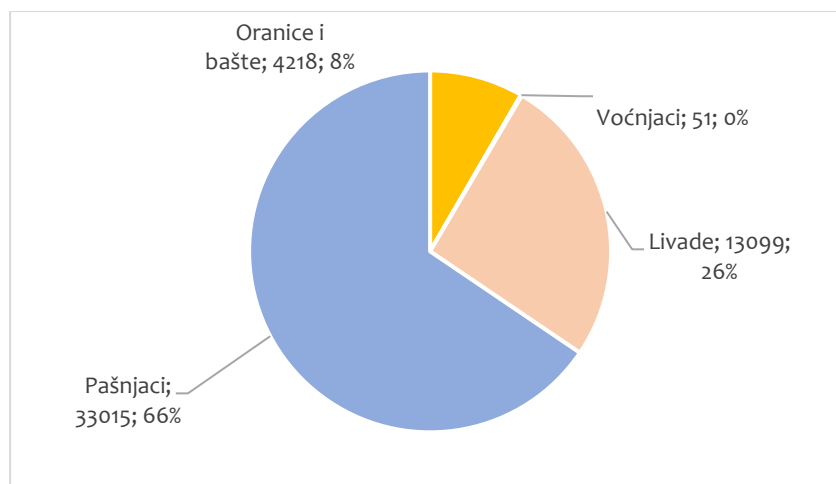
Grafikon 13: Struktura registriranih poljoprivrednih gazdinstava u općini Bosansko Grahovo prema veličini posjeda, Ukupne poljoprivredne površine, Stanje 31/12/2016

Prema podacima iz Baze podataka Federalnog ministarstva poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva (stanje na dan 26/09/2017) na području općine Bosansko Grahovo ukupno je registrirano 143 farmi u biljnoj proizvodnji i 144 farme u animalnoj proizvodnji. Kada je riječ o registriranom stočnom fondu stanje je sljedeće: goveda 616, ovce 9.378, koze 286, konji 7, svinje 58, perad 637.

Poljoprivredna proizvodnja

Zemljište

U strukturi poljoprivrednih površina prevladavaju prirodni travnjaci, prirodne livade (13.099 ha) i pašnjaci (33.015 ha) sa 92% i upućuju na njihov ekstenzivni način iskorištavanja, uglavnom za potrebe stočarske proizvodnje.

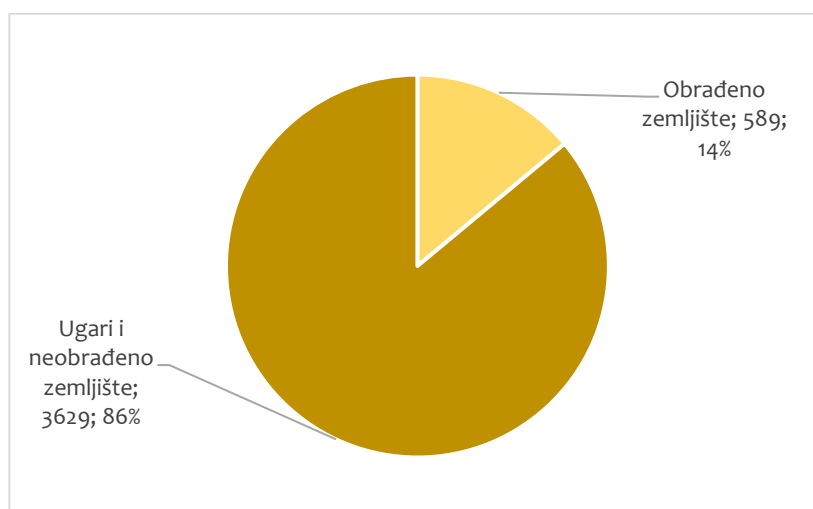

Izvor: Federalni zavod za programiranje, Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH, 2016.

Grafikon 14: Struktura poljoprivrednog zemljišta u općini Bosansko Grahovo, U ha, Stanje 2016

Područje općine Bosansko Grahovo siromašno je zemljištem na kojem bi se moglo intenzivno baviti poljoprivrednom proizvodnjom. Oranice u ukupnom poljoprivrednom zemljištu participiraju sa svega 4.218 ha ili sa 8%, dok je ukupna voćarska proizvodnja smještena u simboličnih 51 ha.

Uvidom u naredni grafički prikaz (Grafikon 15) primjećuje se da i ovako skromne oranične površine se ne iskorištavaju, što je inače fenomen cijele Bosne i Hercegovine². Na području općine Bosansko Grahovo iskorištavanje oraničnih površina je svega 14% što svrstava ovu općine među one u BiH/FBiH u kojima se najslabije koristi najkvalitetnije zemljište. Razloge ovakvom stanju treba tražiti u nedovoljnoj konkurentnosti, relativno nepovoljnim klimatskim uslovima za intenzivniju poljoprivrednu biljnu proizvodnju, ali i u drugim faktorima poput raseljeničkog odsustva vlasnika, fizičke odvojenosti određenog broja stanovnika od njihovih imanja kao i opisanih veoma negativnih demografskih kretanja. Niska obrađenost najkvalitetnijeg oraničnog zemljišta je zaista veliki problem koji je dijagnosticiran ovom analizom i na kome će se morati valjanim aktivnostima (mjerama) djelovati u ovom strateškom dokumentu.

Izvor: Federalni zavod za programiranje, Socio-ekonomski pokazatelji po općinama Federacije BiH, 2016.

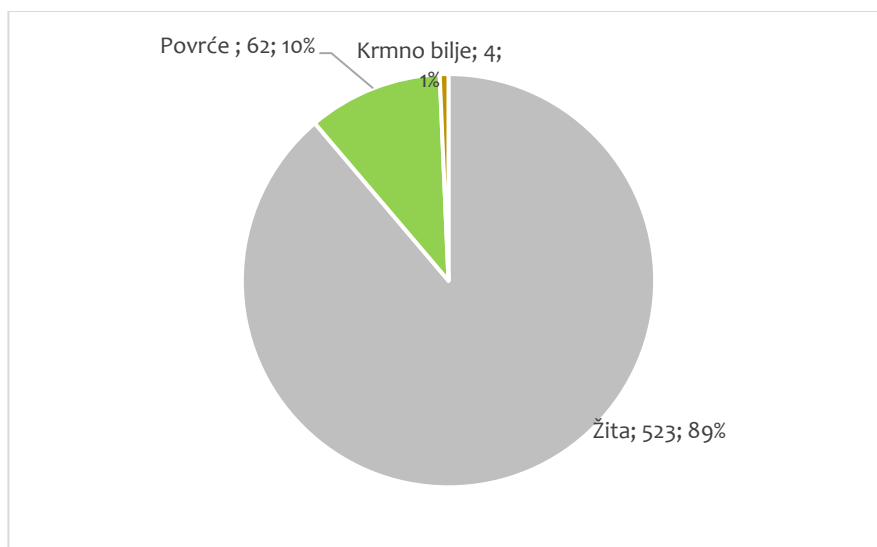
Grafikon 15: Oranično zemljište prema načinu korištenja u općini Bosansko Grahovo, U ha, Stanje 2016

² U Federaciji BiH prosječno se u periodu 2006.-2015. godina zasijavalo 194.000 ha odnosno 48,6% ukupnih oraničnih površina, dok je više od polovine (205.000 ha) ostalo kao ugar ili neobrađeno zemljište. U Republici Srpskoj prosječno u istom periodu 324.000 ha ili 55,4% oranica se iskorištava zasijavanjem nekih od usjeva, dok je 44,6% ili 261.000 bilo neiskorišteno.

Biljna proizvodnja

Proizvodnja ratarskih kultura

Od ukupno 4.218 ha oranica, sa koliko općina Bosansko Grahovo raspolaže, 589 ha se obrađuje i na njima se proizvodi žito, povrće i krmno bilje. Prema statističkim podacima za 2016. godinu u strukturi zasijanih oraničnih površina najzastupljenija je proizvodnja žita koja se odvija na površini od 523 ha i čini 89%. Osim ove proizvodnje za općinu je važna i proizvodnja povrća, koja je u istoj godini bila zasijana na površini od 62 ha i činila 10,5% ukupno zasijanih oranica. Znatno skromnije je zastupljena krmno bilje, svega 0,7% ukupno zasijanih oraničnih površina (4,3 ha)³.

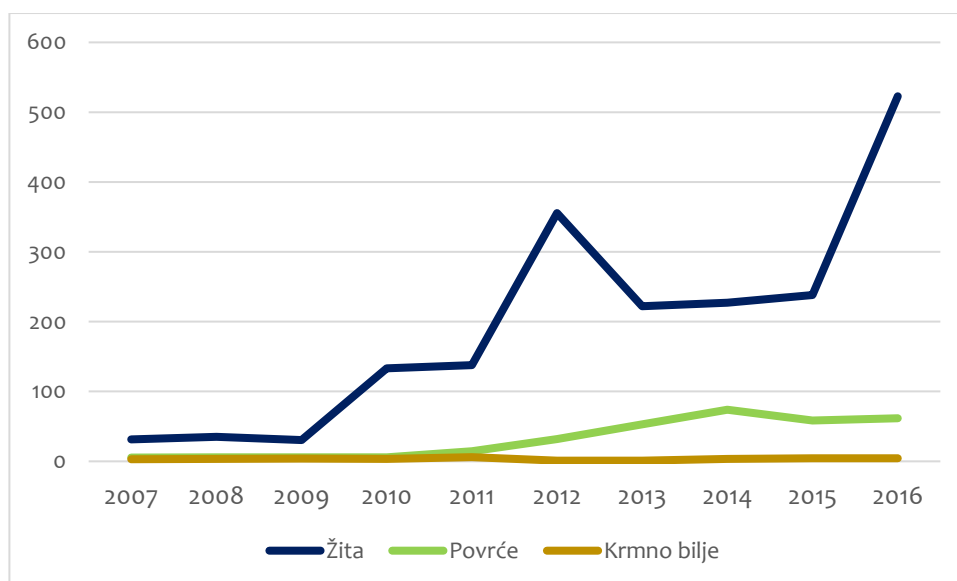

Izvor: Bilten Biljna proizvodnja u Federaciji BiH, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo.

Grafikon 16: Struktura zasijanih oraničnih površina u općini Bosansko Grahovo (2016)

Ukupne zasijane površine žita u periodu 2007-2016 imaju tendenciju rasta, kao i zasijane površine povrća, dok, kada se govori o zasijanosti oraničnih površina krmnim biljem, primjetna je stagnacija i zadržavanje nivo od 2007. godine. Ukupne zasijane površine žitnim kulturama su sa 32 ha u 2007. godini se povećale za više od 15 puta i u 2016. godini i iznosile su 523 ha. Značajno povećanje zabilježeno je i kada se govori o zasijanosti povrtnim kulturama. Ukupna zasijanost oranica pod ovim kulturama se povećala sa 5 ha (2007) na 61,8 ha (2016).

³ Ukupne zasijane površine su izračunate na bazi zvaničnih podataka o ostvarenoj proizvodnji i prosječnim prinosima za pojedine kulture na nivou općine (Bilteni Biljna proizvodnja Federalnog zavoda za statistiku). Podaci Federalnog zavoda za programiranje i razvoj koji daju podatke o strukturi oraničnih površina i njenoj iskorištenosti se ne slažu sa oficijelnim podacima Federalnog zavoda za statistiku. Prema podacima ove institucije manje je zasijanih oranica za gotovo 500 ha.

Izvor: Bilten Biljna proizvodnja u Federaciji BiH, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo.

Grafikon 17: Trend zasijanih oraničnih površina po pojedinim grupama proizvoda u općini Bosansko Grahovo za period 2007-2016, U ha

Najvažnija žitna kultura na području općine Bosansko Grahovo je pšenica čije poŕnjene površine značajno rastu u analiziranom periodu i sa svega 6,2 ha u 2007. godini dostižu nivo od 476,8 ha u 2016. godini. Značajno povećanje zasijanih površina ovom kulturom je došlo od 2010. godine kada je došlo do privatne inicijativa i uzimanjem zemljišta u zakup i zasijavanje ovom kulturom. Ostale žitarice (raž, ječam i zob) su znatno manje zastupljene i u 2016. godini poŕnjene površine se kreću između 12 i 18 ha.

Tabela 5: Poŕnjene površine, ukupni i prosječni prinosi žitarskih kultura u općini Bosansko Grahovo za period 2007-2016

Kultura	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Poŕnjene površine (ha)										
Pšenica	6,2	6,6	6,1	106,0	110,0	268,5	181,3	191,0	197,9	476,8
Raž	4,1	4,2	3,8	4,8	5,0	5,0	5,0	5,9	10,2	11,7
Ječam	11,3	13,2	11,6	12,4	12,0	193,8	25,0	15,5	17,0	18,0
Zob	10,0	11,1	9,0	10,2	11,0	62,5	11,0	14,8	13,0	16,3
Ostvarena proizvodnja (tona)										
Pšenica	13,0	14,5	14,0	233,2	242,0	537,0	489,5	477,4	613,5	1335,0
Raž	9,0	9,7	8,7	11,0	11,5	10,5	9,5	13,0	24,4	25,7
Ječam	17,0	22,4	20,9	22,3	21,6	348,8	45,0	26,3	28,9	32,4
Zob	12,0	14,4	11,7	14,3	15,4	87,5	15,4	26,7	20,8	24,5
Prosječni prinosi (tona/ha)										
Pšenica	2,1	2,2	2,3	2,2	2,2	2	2,7	2,5	3,1	2,8
Raž	2,2	2,3	2,3	2,3	2,3	2,1	1,9	2,2	2,4	2,2
Ječam	1,5	1,7	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,8
Zob	1,2	1,3	1,3	1,4	1,4	1,4	1,4	1,8	1,6	1,5

Izvor: Bilten Biljna proizvodnja u Federaciji BiH, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo.

Ukupna proizvodnja pšenice u 2016. godini je iznosila 1.335 tona, a proizvodnja raži, ječma i zobi oko 30 tona. Ukupni prinosi svi žitnih kultura variraju iz godine u godinu i rezultat su mijenjanja zasijanih površina, ali i klimatskih prilika, što potvrđuje podaci o prosječnim prinosima. Prosječni prinosi pšenice su dosta niski i značajno niži u odnosu na BiH prosjek, U svim godinama analiziranog perioda, izuzev 2015. godine, prosječni prinos pšenice je ispod su 3 t/ha. Prosječni

prinosi i ostalih žitarica su dosta niski i daleko od standarda koji se postižu u razvijenim zemljama. Glavni faktor niskih prinosa, ali i razlika u prinosima zaviso od godine posmatranja je osim nedostatka novih visokoprosinosa sorata i hibrida i višeg nivoa agrotehnike (veće količine đubriva) nedostatak kvalitetnih mjera popravke oraničnih površina i sistema za navodnjavanje/odvodnjavanje.

Povrtlarska proizvodnja

U odnosu na proizvodnju žita, proizvodnja povrća i po prostornoj zastupljenosti i po proizvedenim količinama je dio biljne proizvodnje koji je slabije zastupljen na području općine Bosansko Grahovo, ali ne i beznačajan njen segment. Glavni faktor ovakvom stanju treba tražiti u činjenici da je područje cijele općine poprilično nepovoljan ambijent za povrtlarsku proizvodnju jer se najveći dio oraničnih površina nalazi na 700 i više m.n.v.

U 2016. godini ukupne zasijane površine iznosile su 62 ha. Najvažnija vrsta povrtlarske proizvodnje je proizvodnja krumpira čije požnjevene površine u periodu 2007-2016 pokazuju trend porasta, koji je izraženiji od 2013. godine. Proizvodnja krumpira se odvija na 95% (2016) ukupnih površina zasijanih povrćem i gotovo je jedina komercijalna kultura važna za ostvarivanje prihoda poljoprivrednih gazdinstava. Kupus i kelj, grah i crni luk su zasijani na preostalih 5% površina.

Tabela 6: Požnjevene površine, ukupni i prosječni prinosi povrtnih kultura u općini Bosansko Grahovo za period 2007-2016

Kultura	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Požnjevene površine (ha)										
Krumpir	3,1	3,2	3,4	3,3	12,0	29,8	50,7	72,0	55,5	58,3
Grah	1,2	1,0	1,1	1,2	1,0	1,2	1,2	n/p	1,0	1,0
Crni luk	0,7	0,9	0,8	0,8	1,0	1,0	0,7	1,2	1,5	1,5
Kupus i kelj	0,4	0,5	0,6	0,7	0,5	0,1	0,5	0,7	0,3	1,0
Ostvarena proizvodnja (tona)										
Krumpir	37,0	37,8	41,0	39,3	120,0	238,4	345,0	656,0	471,0	501,7
Grah	6,0	5,0	5,4	5,8	5,0	6,0	6,0	n/p	5,0	5,0
Crni luk	3,0	3,6	3,1	3,1	4,0	4,0	2,8	3,6	6,0	6,0
Kupus i kelj	5,0	6,4	7,1	7,7	6,4	1,3	6,3	8,8	3,8	12,0
Prosječni prinosi (tona/ha)										
Krumpir	11,9	11,8	12,1	11,9	10,0	8,0	6,8	9,1	8,5	8,6
Grah	5,0	5,0	4,9	4,8	5,0	5,0	5,0	n/p	5,0	5,0
Crni luk	4,1	4,0	3,9	3,9	4,0	4,0	4,0	3,0	4,0	4,0
Kupus i kelj	12,9	12,8	11,9	11,8	12,8	12,8	12,5	12,5	12,5	12,0

Izvor: Bilten Biljna proizvodnja u Federaciji BiH, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo.

Kao i kod proizvodnje žitarica, i kod proizvodnje povrća (na otvorenom) su izražena variranja ionako skromnih prinosa iz godine u godinu kao rezultat klimatskih prilika i nedostatka odgovora kroz primjenu adekvatne agrotehnike. Ovo je posebno izraženo kod proizvodnje najvažnije povrtlarske kulture krumpira. Ukupna proizvodnja krumpira varira od 37 tona (2007) do 656 tona (2014), dok prosječni prinosi se kreću od 6,8 t/ha (2013) do 12,1 (2009), što je daleko ispod EU prosjeka.

Proizvodnja krmnog bilja

Razvijena stočarska proizvodnja i njena ekonomska održivost zahtijevaju kvalitetnu i jeftinu kabastu stočnu hranu. Zbog ovoga je važno poznavanje aktuelnog stanja u proizvodnji krmnog bilja, budući da je najveći poljoprivrednog outputa dolazi iz stočarske proizvodnje. Nažalost, kada

se govori o području općine Bosansko Grahovo, proizvodnja krmnog bilja još uvijek ima samo simboličan karakter i svodi se na svega nekoliko ha zasijanih površina godišnje.

Tabela 7: Požnjevene površine, ukupni i prosječni prinosi krmnih kultura u općini Bosansko Grahovo za period 2007-2016

Kultura	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Požnjevene površine (ha)										
Djetelina	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	1,7	2,0	2,0
Lucerka	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	1,0	1,0	1,7	2,3	2,3
Ostvarena proizvodnja (tona)										
Djetelina	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	6,0	7,0	7,0
Lucerka	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	3,5	3,5	6	1,6	8,4
Prosječni prinosi (tona/ha)										
Djetelina	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	3,5	3,5	3,5
Lucerka	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	3,5	3,5	3,5	0,7	3,7

Izvor: Bilten Biljna proizvodnja u Federaciji BiH, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo.

Proizvodnja ljekovitog i začinskog bilja

Općina Bosansko Grahovo kao sastavni dio Kantona 10 FBiH raspolaže sa veoma raznovrsnim, obimom bogatim, i kvalitetom vrhunskim ljekovitim i aromatičnim biljem vrlo izražene biodiverzifikacije. Po nekim procjenama i istraživanjima, na području Bosanskog Grahova ima oko 92 vrste ljekovitog i aromatičnog bilja, od čega su 20 % endemične vrste. Najpoznatiji endem je svakako runolist, koji je zaštićen na području cijele Europe, a uz njega su đurđevak, medvjedi luk, lincura. Dominantno je tradicionalno sakupljanje samoniklog bilja i šumskih plodova što omogućuje lokalnom stanovništvu dodatne izvore prihoda⁴. Ovaj segment proizvodnje ima razvojni potencijal kako zbog prirodnih (klimatskih) uslova tako i zbog ekonomske opravdanosti i gotovo sigurnog plasmana na domaćem i međunarodnom tržištu. Moguć je uzgoj ive, kunice, majčine dušice, nane, jaglaca, kačuna, kantariona, vrijeska. Ono što je sigurno je da sva proizvodnja ljekovitog i začinskog bilja uz njegovo sakupljanje u prirodi, treba biti utemeljeno na organskim principima. Tako će se, osim dragocjene vrijednosne učinke, općini donijeti i ekološke koristi. Općina će se ujedno moći promovirati kao širok i zdrav prirodni prostor koliko za ekonomske toliko i za turističke i druge sadržaje. Potražnja na svjetskom tržištu raste, posebno za artičoke, neven, heljdu, valerijanu i sl.

Proizvodnja voća

Nepovoljni prirodni i klimatski uslovi razlog su zbog čega voćarska proizvodnja na području općine Bosansko Grahovo ima samo simboličan karakter i praktički ne postoji bilo kakva vrsta komercijalne proizvodnje. Zvanična statistika evidentira samo proizvodnju jabuka i šljiva, koja nije redovita u davanju podataka.

Tabela 8: Broj rodni stabala, ukupni i prosječni prinosi važnijih voćnih kultura u općini Bosansko Grahovo za period 2007-2016

Kultura	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Broj rodni stabala										
Jabuke	875	865	n/p	n/p	900	950	n/p	1200	1200	n/p
Šljive	n/p	n/p	n/p	n/p	500	500	n/p	n/p	n/p	n/p
Ostvarena proizvodnja (tona)										

⁴ Na području općine postoji jedno domaćinstvo koje planski uzgoja ljekovito bilje. Uzgoj organskog ljekovitog bilja se vrši na 4 dunuma zemlje. Uzgajaju se 4 vrste bilja: neven, menta pepelnica, kamilica i francuska lavanda.

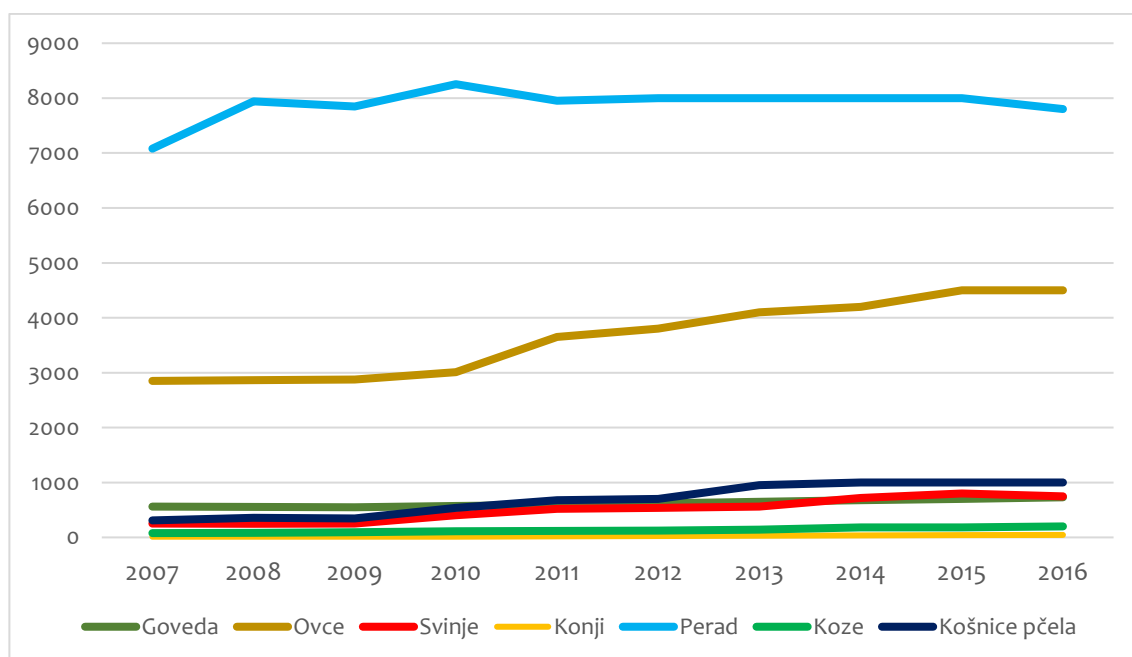
Jabuke	7,0	6,9	n/p	n/p	7,2	9,5	n/p	9,6	12,0	n/1
Šljive	n/p	n/p	n/p	n/p	10,0	7,5	n/p	n/p	n/p	n/p
Prosječni prinosi (kg/stablo)										
Jabuke	8,0	8,0	n/p	n/p	8,0	10,0	n/p	8,0	10,0	n/1
Šljive	n/p	n/p	n/p	n/p	20,0	15,0	n/p	n/p	n/p	n/p

Izvor: Bilten Biljna proizvodnja u Federaciji BiH, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo.

Stočarska proizvodnja

Područje općine Bosansko Grahovo predstavlja jedinstvenu geografsku cjelinu kojom dominiraju brdski i planinski predjeli. Na njima se protežu prostrani livadski i pašnjački kompleksi (Grahovsko polje, Resenovačko polje, Pašića polje, Ždralovac polje), zbog čega je ovo područje predodređeno za stočarsku proizvodnju. Zapravo, dominantni prirodni travnjaci (livade i pašnjaci) i ne mogu se drugačije koristiti nego uzgojem stoke. Stočarstvo je zbog ovih činjenica glavni uslov razvitka sektora poljoprivrede općine i ujedno prilika za zapošljavanje lokalnog seoskog stanovništva.

Na području općine Bosansko Grahovo zastupljene su sve vrste stočarskih proizvodnji - govedarstvo, ovčarstvo, kozarstvo, svinjogojstvo, konjarstvo, peradarstvo te pčelarstvo. Analizirajući trend kretanja broja životinja na području općine u periodu 2007-2016 primjetan je rast kod gotovo svih vrsta životinja. Ukupan broj goveda se povećao sa 560 (2007) na 730 (2017), broj ovaca se sa 2.850 grla u 2007 se povećao na 4.500 u 2016. godini, a sličan trend zabilježen je i kod broja koza gdje je u općini Bosansko Grahovo u 2007. godini bilo 78 grla, a deset godina kasnije 200. Značajan rast na području općine zabilježen je i kada se govori o ukupnom broju svinja. U 2007. godini taj broj je iznosio 255, a 2016. godine gotovo tri puta više, 750. I broj konja se povećao u istom periodu, a zapravo jedino je uzgoj peradi u periodu 2007-2016 je stagnirao i bio na nivou 7 do 8 hiljada komada. Značajan rast zabilježen je i kod pčelarstava. Povoljni prirodni uslovi sadržani u bogatoj mednoj paši, potražnja na tržištu i ekonomičnost proizvodnje usloveli su da se ukupan broj košnica pčela sa 310 u 2007. godini utrostruči i u 2016. godini dostigne nivo od 1.000 košnica. Trendovi broja životinja po pojedinim vrstama u periodu 2007-2016 može se vidjeti na narednom grafikonu.

Izvor: Baza podataka procjene brojnog stanja stoke i stočne proizvodnje na nivou općina za obiteljska gospodarstva i poslovne subjekte Federalnog zavoda za statistiku (period 2007-2016).

Grafikon 18: Trend brojnog stanja osnovnih vrsta stokena području općine Bosansko Grahovo u periodu 2007-2016

Govedarsku proizvodnju područja općine Bosansko Grahovo, kao i veći dio BiH, obilježilo je gotovo potpuno uništenje stočnog fonda u ratu čime je bila prekinuta genetska veza sa tradicionalnim pasminama, odnosno pasminskim križancima goveda karakterističnim za ovaj kraj. Najveći broj stoke se zasnivao na uvozu, što je ponekad bilo dosta rizično s obzirom da se nije poštovala ni struka ni tradicija. Tako je npr. u općini Bosansko Grahovo došao je isključivo simentalac. Osim ovoga njihova oplodnja vrlo često nije bila unutar pasmine što je u konačnici stvorilo stanje poprilične stihije u stanju ove vrste stočarske proizvodnje. Najveći broj farmera u govedarstvu proizvodnji bavi se proizvodnjom mlijeka koja se prodaje kroz dosta organizirani način otkupa.

Ovčarska proizvodnja i proizvodi iz ove stočarske grane bili su nekada glavni izvori prihoda za najveći dio ruralnog stanovništva općine. Danas je, zbog znatno manjeg broja ovaca, ova grana ima manje privredni značaj. Domaća pramenka još uvijek je najvažnija pasmina, usprkos brojnim eksperimentima u pronalaženju bolje proizvodne pasmine. Ovčarstvo je usmjereno ili na proizvodnju mlijeka zbog prerade u sireve ili u proizvodnju jagnječeg mesa.

Kozarska proizvodnja po obimu znatno zaostaje za ovčarstvom. Kozarstvo ima poseban značaj u krševitim, zapuštenim i teško dostupnim područjima, gdje konfiguracija terena otežava uzgoj drugih vrsta preživara. Radi se uglavnom o domaćoj kozi i njenim križancima prilagođenoj ekstenzivnim uslovima, ali u pasminskom sastavu prisutne su i alpske pasmine, nešto manje sanske.

Svinjogojstvo je stočarska grana koja ima karakter sporedne djelatnosti na seoskim gazdinstvima i najčešće nema komercijalna obilježja. Ona osigurava meso i prerađevine za ograničen broj domaćinstava tokom zimskog perioda i to bez većih koncentracija životinja na gazdinstvima.

Peradarstvo na području općine Bosansko Grahovo nema neki veliki privredni značaj. Osim proizvodnje jaja, na području općine postoji i proizvodnja pilećeg mesa (brojlara). Ukupna proizvodnja od oko 850 hiljada jaja dovoljna je da zadovolji vlastite potrebe općine, dok proizvodnja pilećeg mesa je nedostatna i mora se uvoziti.

Na području općine Bosansko Grahovo nema značajnije ekspanzije peradarske proizvodnje, posebno u dijelu koji se odnosi na proizvodnju konzumnih jaja. Ukupan broj kokoši nesilica stagnira u cijelom analiziranom periodu, kao i sama proizvodnja jaja. Tako je ukupan broj kokoši nesilica se sa 7.040 u 2007. godini neznatno povećao na nivo od 7.300 u 2016. Sličan trend (stagnacija) zabilježen je i kod ukupnog broja konzumnih jaja kojih je gotovo jednako bilo u 2007. kao i u 2016., odnosno oko 840 hiljada komada. Stagnaciju proizvodnje konzumnih jaja na području općine treba tražiti u rastu cijena stočne hrane, zbog čega je ova proizvodnja tržišno neizvjesna i rizična, ali i vjerojatno i u nedovoljnoj konkurentnosti u odnosu na prije svega domaću proizvodnju iz dijelova Federacije BiH (sjeveroistočni dio) gdje je proizvodnja dostigla visok tehničko-tehnološki nivo, ekonomiju obima i cjenovnu konkurentnost.

Tabela 9: Trend ostvarene proizvodnje jaja na području općine Bosansko Grahovo u periodu 2007-2016

Vrsta proizvodnje	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Broj kokoši nesilica	7040	7010	7005	7320	7250	7400	7400	7400	7400	7300
Jaja (000 kom)	845,5	845,6	845,0	860,0	833,8	851,0	850,0	850,0	850,0	838,5
Po kokoši	120	121	121	117	115	115	115	115	115	115

Izvor: Baza podataka procjene brojnog stanja stoke i stočne proizvodnje na nivou općina za obiteljska gospodarstva i poslovne subjekte Federalnog zavoda za statistiku (period 2007-2016).

Pčelarstvo

Pčelarstvo na području općine Bosansko Grahovo je u ekspanziji, s tim da se jedan broj proizvođača se pčelarstvom bavi profesionalno, a drugi sporedno i kao hobijem, što ne treba zanemariti budući da se njihov broj stalno povećava.

Tabela 10: Trend ostvarene meda na području općine Bosansko Grahovo u periodu 2007-2016

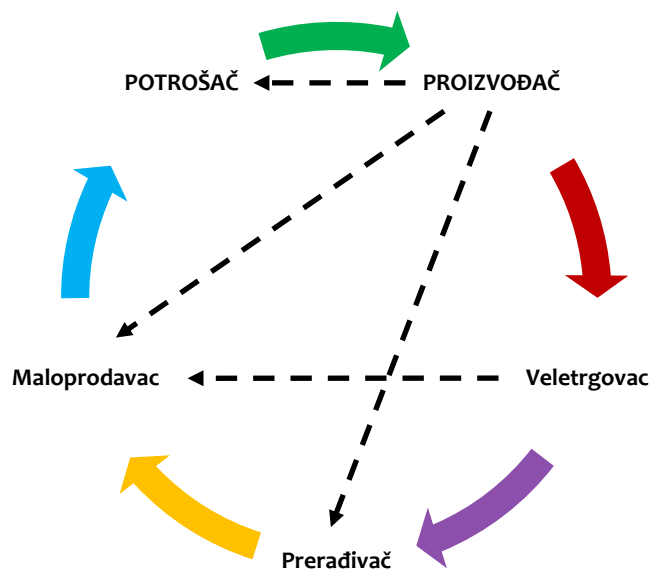
Vrsta proizvodnje	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ukupna broj košnica	310	358	347	538	675	700	950	1000	1000	1000
Med (kg)	2410	2460	2384	2721	3375	3400	3500	3700	5700	3700
Po košnici (kg)	7,8	6,9	6,9	5,1	5,0	4,9	3,7	3,7	5,7	3,7

Izvor: Baza podataka procjene brojnog stanja stoke i stočne proizvodnje na nivou općina za obiteljska gospodarstva i poslovne subjekte Federalnog zavoda za statistiku (period 2007-2016).

Ukupan broj košnica je u stalnom porastu (2007. godine 310; 2016. godine 1.000) koji relativno prati ukupna proizvodnja meda. Jedan od većih problema sa kojim se susreće ovaj dio animalne proizvodnje posljednjih godina su posljedice klimatskih promjena i nepovoljnih klimatskih prilika u ključnim dijelovima godine. Prinos varira iz godine i neujednačen je kako ukupni tako i prosječni. Proizvodnja po košnici je u svom analiziranom periodu je dosta skromna i varira od 7,8 kg (2007) do krajnje niskih prinosa 3,7 kg (2013., 2014. i 2016.). Sasvim sigurno je da pčelarstvo zbog izuzetno povoljnih prirodnih uslova (bogatstvo medonosnom florom) i redovne potražnje tržišta (i domaćeg i međunarodnog) ima potencijal koji mora biti iskorišten. Potrebna je bolja organizacija subsektora praćena budžetskom podrškom sa nivoa i Kantona 10 i Federacije BiH.

3.3.2. Koordinacija lanca vrijednosti i razvoj tržišta

Tržište se definiše kao mjesto susreta prodavca i kupaca koje karakterišu različiti načini na koji dolazi do kontakta i razmjene proizvoda i usluga između te dvije strane. Do trgovine između prodavca i kupca može doći direktno ili uz manji ili veći broj posrednika (kratki i dugi kanali prodaje). Moderno vrijeme karakteriše smanjenje direktnih kontakata kupaca i prodavaca i uključivanje u te lance specijaliziranih posrednika. Sve to važi i za poljoprivredne i prehrambene proizvode. Također, nastojanje da se iskoriste prirodne i druge komparativne prednosti i procesi internacionalizacije i globalizacije u trgovini uzrok su sve veće specijalizacije proizvođača, što nije zaobišlo ni poljoprivredu.

Šema 1. Lanci vrijednosti kod prodaje poljoprivrednih proizvoda

Na području općine Bosasanko Grahovo su zastupljeni su gotovo svi kanali prodaje hrane. Broj posrednika zavisi od karakteristika proizvoda i organizacije marketinških aktivnosti.

Zbog visoke usitnjenosti u lancu snabdijevanja i postojanja velikoga broja malih proizvođača, te slične fragmentiranosti prerađivača, dolazi do rasta troškova prometa, a koristi od domaće trgovine u plasmanu poljoprivrednih i prehrambenih outputa, uglavnom izvlači trgovačka mreža. Nepovezanost i neorganiziranost lišava poljoprivrednike općine mogućnosti pregovaranja s dobavljačima o povoljnijoj kupovini većih količina inputa kao što su sjemena, mineralna gnojiva, zaštitna sredstva i ostalo. Zbog sezonskog karaktera proizvodnje i odsustva uslova za skladištenje njihovih proizvoda, proizvođači voća i povrća nisu u mogućnosti ostvariti veće prihode. Kao i drugi poljoprivredni proizvođači u BiH, poljoprivredni proizvođači općine Bosansko Grahovo su slabo organizirani i gotovo ne postoji proizvodnja za poznatoga kupca. Ovome treba dodati još i nedjelotvorne carine, lošu transportnu mrežu i nepostojanje tržišnog informacijskog sistema, što sve rezultira nižim prihodima za proizvođače hrane u zemlji.

Prehrambena industrija na području općine je nerazvijena, i zapravo ne postoji. Poljoprivredni proizvođači su usmjereni na prerađivačke pogone smještene u Kantonu 10, prije svega se misli na proizvođače kravljeg mlijeka.

Kanton 10 kao i sama država Bosna i Hercegovina nema razvijenu tržišnu infrastrukturu, što se posebno odnosi na sistem otkupa, dražbi i berzi. Stimulacijom ekonomije obima potrebno je razviti ovu i svu drugu tržišnu infrastrukturu.

Na području općine djeluju 15-tak aktivnih oblika civilnog društva od kojih je za poljoprivredno-prehrambeni sektor vezano samo jedno društvo - Pčelarsko društvo Grahovo. Ovome treba dodati i tri udruženja koja se bave pomoću povratnicima i drugim stanovnicima prije svega ruralnih područja općine i to su: Udruženje žena Grahovo, Udruženje građana Struga i Udruženje žena Runolist.

3.3.3. Meso i mesni proizvodi

Proizvodnja mesa

Kao što je ranije istaknuto, općina Bosansko Grahovo sa dominantnim učešćem prirodnih travnjaka, odnosno prirodnih livada i pašnjaka predodređen je za uzgoj stoke i proizvodnju mesa.

Nažalost, ovaj potencijal nije iskorišten. Ukupnu proizvodnju mesa na području općine je teško pouzdano utvrditi budući da se statistički klanje stoke vodi na nivou samo registriranih klaonica, ali ne i na nivou pojedinačnih porodičnih gazdinstava gdje se najveći dio mesa zapravo i proizvodi.

Koristeći se odgovarajućom metodologijom u ovome dokumentu se po prvi put daje procjena ukupne proizvodnje mesa na području općine Bosansko Grahovo⁵.

Tabela 11: Pregled procijenjene proizvodnje mesa na području općine Bosansko Grahovo, Period 2010-2015, Bruto težina u tonama

Vrsta mesa	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Goveđe meso	92,1	114,5	113,5	102,7	108,8	110,6
Svinjsko meso	51,0	77,1	81,5	70,6	73,4	100,0
Ovčje meso	89,4	111,0	111,0	110,3	97,9	106,7
Meso peradi	21,5	29,4	33,6	20,8	25,6	27,2

Izvor: Vlastita izračunavanja autora

Sve vrste proizvodnji mesa bilježe rast u analiziranom periodu a indeksi 2015/2010 za pojedine vrste mesa su: goveđe meso 120, svinjsko meso 196, ovčje meso 119 i meso peradi 127.

Tabela 12: Pregled procijenjene vrijednosti proizvodnje mesa na području općine Bosansko Grahovo, Period 2010-2015, U milionima KM

Vrsta mesa	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Goveđe meso	0,32	0,41	0,44	0,37	0,38	0,32
Svinjsko meso	0,18	0,25	0,30	0,33	0,30	0,36
Ovčje meso	0,47	0,48	0,50	0,51	0,48	0,54
Meso peradi	0,04	0,11	0,07	0,04	0,05	0,05
Ukupno	1,01	1,26	1,31	1,26	1,20	1,28

Izvor: Vlastita izračunavanja autora na bazi procijenjene proizvodnje mesa i prosječnih proizvodnih cijena na farmi (nivo BiH).

Slični odnosi su i kada se govori o vrijednosti proizvodnje pojedinih vrsta mesa. Na području općine Bosansko Grahovo u 2015. godini najveći doprinos ukupnom bruto poljoprivrednom outputu doprinosi proizvodnja ovčjeg mesa sa 0,54 miliona KM, koju slijedi proizvodnja svinjskog mesa sa 0,36 miliona KM i proizvodnja goveđeg mesa sa 0,32 miliona KM. Proizvodnja mesa peradi nema veći privredni značaj i ukupna vrijednost ove proizvodnje u 2015. godini je iznosila oko 50 hiljada KM.

Na području općine nema pogona za preradu mesa te su poljoprivredni proizvođači usmjereni na prerađivačke kapacitete u Kantonu 10, kao što su Pavić d.o.o., odnosno Davor d.o.o.

⁵ Izračun proizvodnje mesa vrši se na bazi obrta stoke, odnosno razlike između stanja na početku i na kraju godine i uzima u obzir broj novorođenih i uginulih kao i odnos uvezenih i izvezenih grla. Izračun se vrši kroz dva dijela. Prvi dio se odnosi na brojno stanje stoke različitih kategorija, a drugi na njihovu živu masu. Pored statističkih podataka u kalkulaciju ulaze i procjene eksperata koje se odnose na broj novorođenih grla u godini dana, kao i broj uginulih grla svih kategorija pojedine vrste stoke. Pored toga stručno mišljenje se uzima i za procjenu prosječne težine svake kategorije životinje za koju se radi kalkulacija. Osnova kalkulacije proizvodnje mesa predstavlja: ukupan broj grla u prethodnoj - ukupan broj u tekućoj godini + broj rođenih u godini - broj uginulih + broj uvezenih - broj izvezenih grla.

3.3.4. Mlijeko i mliječni proizvodi

Proizvodnja mlijeka

Ova proizvodnja, uz proizvodnju mesa, svakako je najvažnija poljoprivredna proizvodnja na području općine Bosansko Grahovo. Osim tradicije bavljenja proizvodnjom mlijeka (i prerađevinama od mlijeka) jedan od važnijih faktora koji su uticali na razvoj ovog sub-sektora je budžetska podrška poljoprivrednim proizvođačima i sa nivoa Federacije BiH, ali i sa kantonalnog nivoa. U narednom tabelarnom pregledu može se vidjeti kretanje proizvodnje svježeg kravljeg mlijeka u analiziranom periodu 2007-2016.

Tabela 13: Trend ostvarene proizvodnje mlijeka na području općine Bosansko Grahovo u periodu 2007-2016

Vrsta proizvodnje	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Broj muženih krava	463	463	458	522	530	535	550	560	570	580
Kravlje mlijeko (mil. lit.)	1,33	1,44	1,42	1,66	1,68	1,70	1,80	1,90	1,92	1,95
Po muženoj kravi (lit.)	2880	3104	3103	3172	3170	3178	3273	3393	3368	3362

Izvor: Baza podataka procjene brojnog stanja stoke i stočne proizvodnje na nivou općina za obiteljska gospodarstva i poslovne subjekte Federalnog zavoda za statistiku (period 2007-2016).

Ukupna proizvodnja kravljeg mlijeka pokazuje trend rasta i sa 1,33 miliona litara u 2007. godini u 2016. godini se povećala za 600 hiljada litara i iznosila je 1,95 miliona litara. Povećanje proizvodnje mlijeka u analiziranom periodu je rezultat povećanja broja muznih krava, ali i nivoa produktivnosti. Prosječna proizvodnja mlijeka se sa 2.880 litara po muznoj kravi u 2007. godini se povećala na 3.362 litara u 2016. godini što je više i od BiH i F BiH prosjeka, ali još uvijek dosta daleko od evropskih standarda.

Brojni su problemi sa kojima se suočava subsektor proizvodnje mlijeka kako na području Kantona 10, tako i na samom području općine Bosansko Grahovo. Među važnijim treba izdvojiti sljedeće:

- Nepovoljna struktura farmi i izražen dualizam u proizvodnji ovog subsektora;⁶
- Nepovoljna struktura pasminskog sastava – dominira simentalaska pasmina sa mesno-mliječnim karakteristikama, dok holštajn-frizijska pasmina kao isključivo mliječna pasmina učestvuje sa svega 8,5% (FMPVŠ, 2014);
- Nedovoljna educiranost farmera i u tom kontekstu nepoznavanje savremenih higijenskih normi u proizvodnji mlijeka i nemogućnost proizvodnje dovoljne količine stočne hrane na vlastitim parcelama;
- Niska stopa konverzije stočne hrane;
- Nizak prosječan prinos po kravi usprkos pozitivnim trendovima u posljednjih desetak godina (prosječnih 3.071) litara je malo u odnosu na 6.552 litara⁷ koliko iznosi za EU-27);
- Visoki troškovi (kontrola) kvaliteta;
- Problemi vezani sa usvajanjem (EU) standarda koji direktne implikacije imaju na izvoz u zemlje EU;
- Nizak tehničko-tehnološki nivo prosječnih farmi koji se sastoji u neuslovnim štalama, prostorijama za mužu, skladištenje i rukovanje sa mlijekom

⁶ Prema IFC studiji (2014) prema procjenama eksperata 68% ukupne proizvodnje u Bosni i Hercegovini dolazi sa farmi sa jednom muznom kravom, 18% proizvodnje sa farmi sa 2-5 muznih krava, 7,2% proizvodnje sa farmi sa 6-20 muznih krava, i ostatak od 6% ukupne proizvodnje sa velikih farmi. Kada se govori o strukturi proizvođača od kojih se otkupljuje mlijeko za 2013. godinu, 77% njih drži do 5 muznih krava, a 23% proizvođača je sa 5 i više krava od kojih je tek nekoliko većih, modernijih farmi.

⁷ Sources: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>

Prerada mlijeka

Proizvođači kravljeg mlijeka na području općine Bosansko Grahovo imaju na raspolaganju značajne prerađivačke kapacitete Kantona 10 gdje mogu plasirati svoj proizvod. Tu se posebno izdvajaju dvije mljekare: Mljekara Livno d.o.o. i Eco Sir Puđa d.o.o.

3.3.5. Ostale grane prerađivačkog sektora

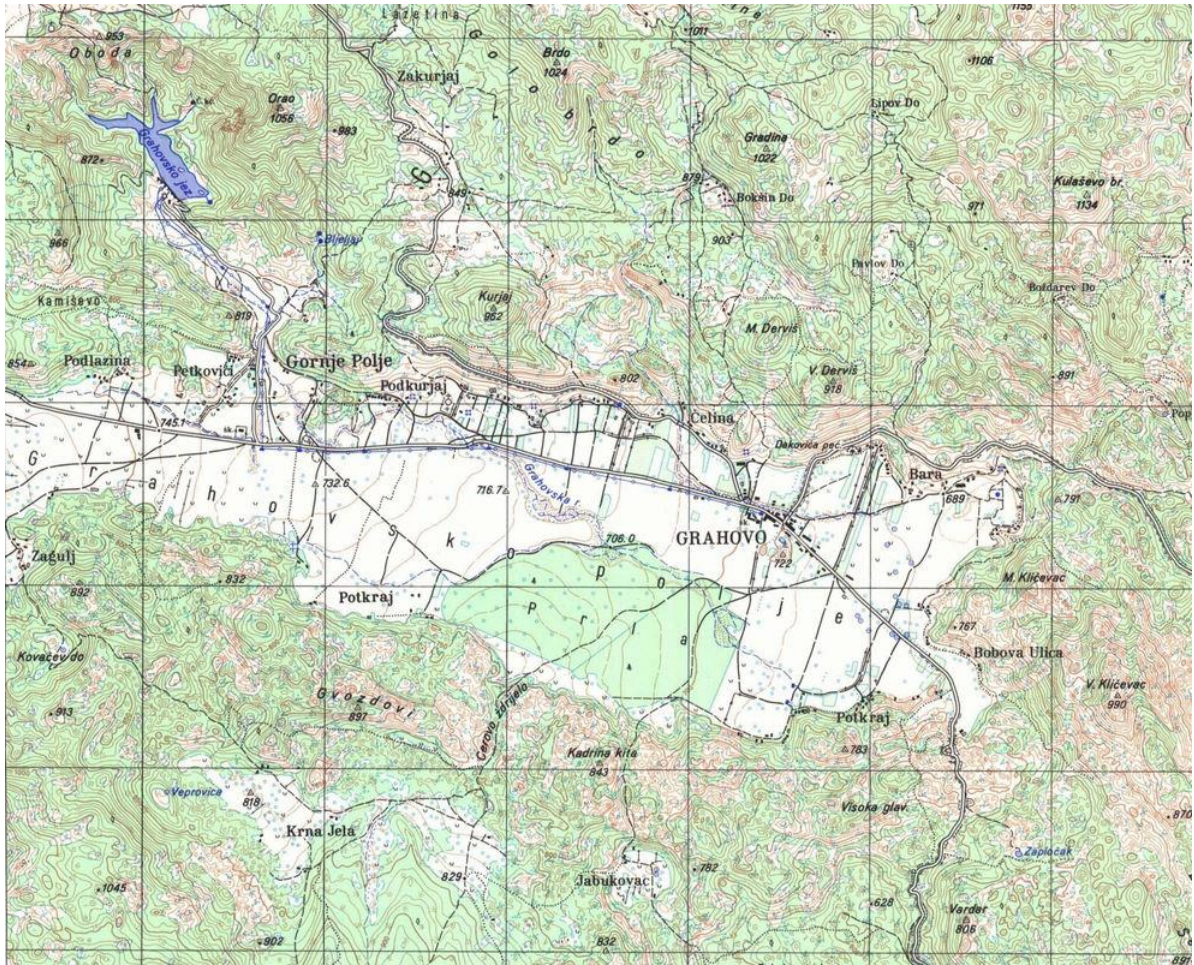
Prerada voća i povrća, kao i mlinsko-pekarska industrija nisu razvijeni na području općine Bosansko Grahovo.

3.4. Ruralna ekonomija, kvaliteta života i diversifikacija ekonomskih aktivnosti

3.4.1. Ruralna ekonomija i kvaliteta života

Ruralna područja općine Bosansko Grahovo

Klasifikacija određene teritorije na urbana i ruralna područja primarno se vrši na osnovu gustine naseljenosti, odnosno broja stanovnika po km². U svijetu uglavnom dominira OECD kriterij (koji primjenjuje i EC) prema kojem je granica između urbanih i ruralnih područja gustina naseljenosti od 150 stanovnika/km². Dalji koraci su agregiranje podataka na nižem administrativnom nivou zavisno od toga koji % stanovništva živi u pojedinim manjim područjima i koliko je velik grad kojem gravitiraju ta područja. U slučaju općine Bosansko Grahovo moguće je uraditi klasifikaciju urbanih i ruralnih područja zavisno od broja stanovnika koji žive u pojedinim naseljenim mjestima (sela).

Karta 3: Teritorijalni raspored općine Bosansko Grahovo

Koristeći se podacima iz Popisa iz 2013. godine utvrđeno je da od 35 naseljenih mjesta u općini Bosansko Grahovo 33 se svrstavaju kao ruralna, a samo dva kao urbana. 99,53% teritorije općine se može smatrati ruralnim u kojem živi 73,42% stanovništva.

Ruralna naseljena mjesta		Urbana naseljena mjesta	
Naziv naseljenog mjesta	Gustina naseljenosti (stanovnika/km ²)	Naziv naseljenog mjesta	Gustina naseljenosti (stanovnika/km ²)
Malo Tičevo	0,3	Peći	164,4
Jaruga	0,3	Bosansko Grahovo	372,8
Radlovići	0,4		
Crnac	0,5		
Mračaj	0,7		
Veliko Tičevo	0,9		
Gornje Peulje	1,0		
Donje Peulje	1,4		
Donji Tiškovac	1,4		
Preodac	1,5		
Bastasi	1,6		

Stožišta	2,8	
Crkovci	2,8	
Duler	2,9	
Maleševci	3,3	
Marinkovci	3,5	
Zaseok	3,6	
Vidovići	3,9	
Donji Kazanci	4,2	
Pržine	4,8	
Nuglašica	5,9	
Uništa	6,3	
Crni Lug	6,7	
Gornji Kazarci	7,1	
Kesići	14,9	
Isjek	20,0	
Pečenci	26,7	
Luka	31,5	
Korita	37,9	
Resanovci	67,5	
Obljaj	73,6	
Ukupno!		
Broj stanovnika	1.798	651
Površina (km ²)	776,3	3,70
Učešće (%)		
Broj stanovnika	73,42	26,58
Površina	99,53	0,47

Izvor: Popis 2013 i Wikipedia (<https://bs.wikipedia.org>)

Ruralna ekonomija i kvaliteta života

Ekonomski položaj ruralnog stanovništva je dosta nepovoljan i odraz je ukupnog stanja ekonomije općine Bosansko Grahovo. Loš politički ambijent koji ne privlači strane investitore, nedovoljna iskorištenost postojećih kapaciteta i resursa, ekonomska kriza u kojoj se općina i Kanton 10 nalaze i čitav niz drugih faktora usloveli su visoku stopu nezaposlenosti i relativno visok stepen siromaštva.

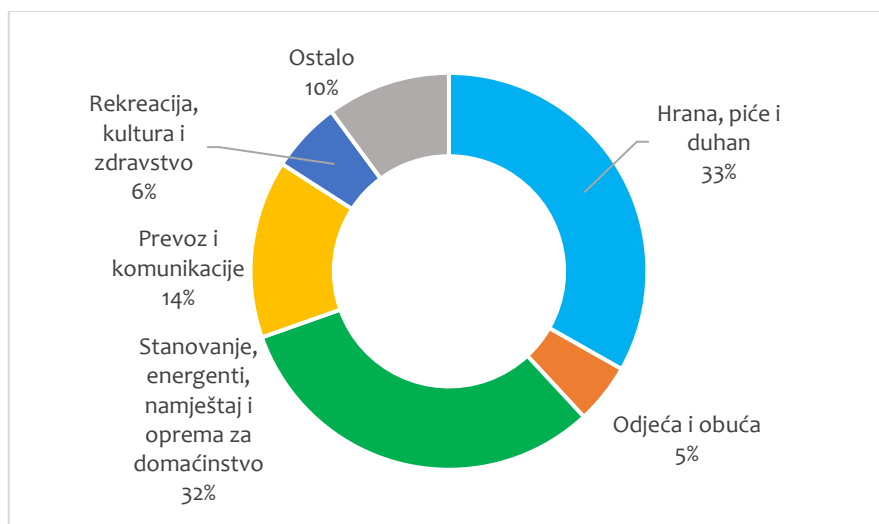
Iako u BiH ne postoji mjerenje životnog standarda na nižim nivoima poput općina, ovdje ćemo se poslužiti podacima Ankete o potrošnji koji daju relevantne informacije na nivou ruralnih i urbanih područja Bosne i Hercegovine. Prema podacima za 2015. godinu prosječni porodični mjesečni izdaci u ruralnim područjima Bosne i Hercegovine su iznosili 1.328 KM, pri čemu 33,32% je bilo potrebno za nabavku hrane i pića, a ostatak za druge neprehrambene proizvode/usluge. U urbanim dijelovima ukupni izdaci su viši i mjesečno iznose 1.419 KM.

Tabela 14: Prosječni mjesečni izdaci prema kategorijama izdataka i tipu naselja u Bosni i Hercegovini, U KM, 2015. godina

Opis	Tip naselja		
	Urbano	Ruralno	Ukupno
Hrana i piće	431,84	442,38	437,80
Neprehrana	1.107,43	885,31	981,68
Ukupno	1.539,27	1.327,69	1.419,48
Struktura u % (Ukupno = 100)			
Hrana i piće	28,05	33,32	30,84
Neprehrana	71,95	66,68	69,16
Ukupno	100,00	100,00	100,00

Izvor: Anketa o potrošnji domaćinstava 2015, konačni rezultati, Demografske i socijalne statistike Agencije za statistiku BiH, Saopćenje br. 2, Godina IV, Sarajevo, 2017.

Trećina izdataka ruralnog domaćinstva se odnosi na nabavku hrane i pića. Od ostalih važnijih stavki izdvajaju se izdaci za stanovanje, energente i namještaj (32%) i izdaci za prevoz i komunikaciju (14%).

Izvor: Anketa o potrošnji domaćinstava 2015, konačni rezultati, Demografske i socijalne statistike Agencije za statistiku BiH, Saopćenje br. 2, Godina IV, Sarajevo, 2017.

Grafikon 19: Struktura potrošnje domaćinstva u Bosni i Hercegovini (2015)

Siromaštvo je jedan od većih problema sa kojima se suočava općina Bosansko Grahovo. Za utvrđivanje aktuelnog stanja ovog problema poslužićemo se podacima koji se odnose na entitet Federacija BiH.

Pregledom Tabele 15 može se konstatirati da u Federaciji BiH je izražen problem siromaštva gdje je u 2015. godini bilo 16% siromašnih domaćinstava i 17,1% siromašnog stanovništva. Ovu konstataciju potvrđuju i relevantni pokazatelji siromaštva, koeficijent S80/S20 koji iznosi 5,2 te Gini koeficijent od 0,31.

Tabela 15: Glavni indikatori relativnog siromaštva u Federaciji BiH (2011 i 2015)⁸

Opis	2011	2015
Relativna linija siromaštva (KM)	416,40	389,26
Siromašna domaćinstva	104.053	104.666

⁸ U javnim dokumentima se najčešće spominju dvije mjere – odnos S80/S20 i Gini koeficijent (Džini koeficijent). Odnos S80/S20 je odnos ukupnog ekvivalentnog prihoda 20% populacije jedne zemlje sa najvišim prihodima, prema ukupnom ekvivalentnom prihodu 20% populacije sa najnižim prihodima. Što je veći ovaj odnos, veće su nejednakosti. Gini koeficijent je druga mjera za praćenje nejednakosti u raspodjeli prihoda, ali ovog puta cijele populacije, a ne samo 20% sa najvišim, odnosno, najnižim prihodom. Gini koeficijent se kreće u rasponu od 0 do 1. Kada bi njegova vrijednost bila 0, to bi značilo da je postignuta idealna jednaka raspodjela prihoda i da svi stanovnici imaju isti prihod. S druge strane, kada bi Gini bio 1, to bi značilo da jedna osoba prima sav raspoloživi prihod u jednoj zemlji, odnosno, da je postignuto stanje savršene nejednakosti.

Ukupan broj domaćinstava	652.129	652.129
Siromašni stanovnici	349.756	332.328
Ukupan broj stanovnika	2.043.587	1.943.513
Stopa siromaštva		
Siromašna domaćinstva	16,0	16,0
Siromašni stanovnici	17,1	17,1
Jaz siromaštva (%)		
Domaćinstva	26,6	25,8
S80/S20	5,2	5,2
Gini koeficijent	0,31	0,31

Izvor: Anketa o potrošnji domaćinstava u Federaciji BiH, 2015, konačni rezultati, Saopćenje br. 21.3.1, Sarajevo, 2017.

Nezaposlenost je jedan od najvažnijih problema ekonomije općine Bosansko Grahovo, koji je jednako izražen i u njenim urbanim i u ruralnim dijelovima. Prema podacima za 2016. godinu formalna nezaposlenost na području općine je iznosila podacima 46,3% i kretala se od 37,4% u 2008. godini do 49,59% u 2015. godini. Budući da nema podataka o neformalnoj ne/zaposlenosti koja se značajno razlikuje od formalne (registrirane) poslužit ćemo se podacima na nivou Federacije BiH⁹. Najprije treba istaći da je stopa nezaposlenosti najviše izražena kod mlađe radne snage. U 2016. godini stopa nezaposlenosti ukupno za radnu snagu starosti 15-24 godine je bila 55,1%, 25-49 godina 25,2% a osoba 50-64 godine 14,7%. Ukupna stopa neformalne nezaposlenosti u Federaciji BiH je iznosila 25,6% što je znatno niže od formalne nezaposlenosti. Ovakve konstatacije se mogu odnositi i na nivou općine Bosansko Grahovo. Kada se posmatra neformalna nezaposlenost po spolovima (*gender issue*) u Federaciji BiH je viša za žensku radnu snagu (30,1%) u odnosu na mušku radnu snagu (22,9%). Ukupna neformalna zaposlenost u Federaciji BiH u 2016. godini iznosi 30,5% koja je znatno veća za mušku radnu snagu (41,1%) u odnosu na žensku radnu snagu (20,6%).

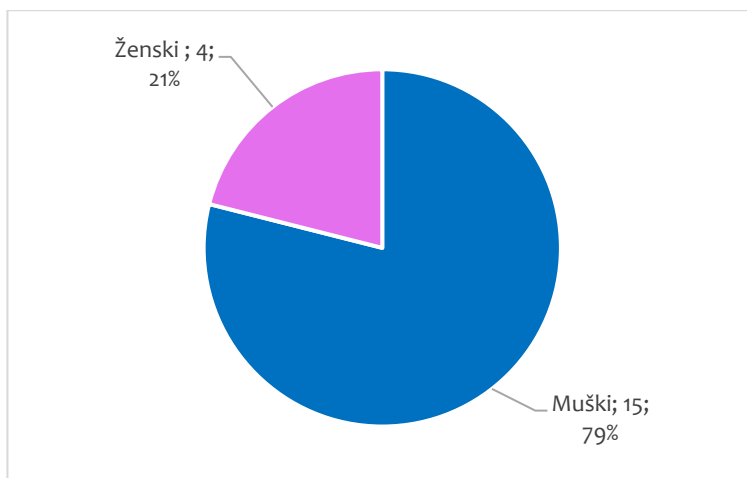
Gender pitanja:

Bosna i Hercegovina je potpisnica svih važnijih međunarodnih konvencija o ravnopravnosti polova i ukidanju svih oblika diskriminacije nad ženama od kojih je svakako najvažnija UN Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (*CEDAW - The Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women*). Poseban član ove konvencije odnosi se na unapređenje položaja žena na selu i on obavezuje BiH, kao potpisnice ove konvencije, da radi na unapređenju socio-ekonomske situacije žena na selu, njihovog pristupa resursima, tržištu i informacijama, te pristupa osnovnoj infrastrukturi i javnim uslugama. Najvažniji domaći pravni akt koji kao *lex specialis* reguliše oblast ravnopravnosti polova kao posebno ljudsko pravo je Zakon o ravnopravnosti polova u Bosni i Hercegovini (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, broj 32/10 – prečišćen tekst) koji promovira ravnopravnost polova i zabranjuje diskriminaciju po osnovu pola i polne orijentacije, te obavezuje sve institucije vlasti, na svim nivoima da izrade, usvoje i sprovedu programe mjera za implementaciju zakona u svim oblastima. Bosna i Hercegovina ima Gender akcioni plan (u ovom momentu za period 2013-2017) koji ima tri strateška cilja: 1) Izrada, sprovođenje i praćenje mjera za unapređenje ravnopravnosti polova u institucijama vlasti, po prioritetnim oblastima, 2) Izgradnja i jačanje sistema, mehanizama i instrumenata za postizanje ravnopravnosti polova i 3) Uspostavljanje i jačanje saradnje i partnerstva.

Prema podacima Registra poljoprivrednih gazdinstava Federacije BiH na području općine Bosansko Grahovo izražena je jasna diskriminacija prema ženama kada se govori o nosiocima

⁹ Izvor: Anketa o radnoj snazi u Federaciji BiH za 2016. godinu

registriranih poljoprivrednih gazdinstava. U samo 21% registriranih gazdinstava nosilac gazdinstva je žena, dok u 79% registrovanih gazdinstava nosilac muškarac.

Grafikon 20: Odnos nosioca registriranih obiteljskih gospodarstava prema spolu u općini Bosansko Grahovo, Stanje 31/12/2016

Izvor: Registar poljoprivrednih gospodarstava i Registar klijenata Federalnog Ministarstva poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva

Međunarodna organizacije rada (ILO) finansirala i izradu studije na temu Gender i zapošljavanje u Bosni i Hercegovini koja je završena 2011. godine. U njoj se, između ostalog, konstatuje da žene rade više sati dnevno nego muškarci, da postoje određeni stereotipi u pogledu zanimanja koja "nisu za žene", da su žene više vezane za kuću zbog obaveze brige o djeci i starim osobama, da žene na selu imaju niži stepen obrazovanja od muškaraca, da su žene u manjoj mjeri formalno zaposlene, ali da imaju više inicijative za samozapošljavanje od muškaraca.

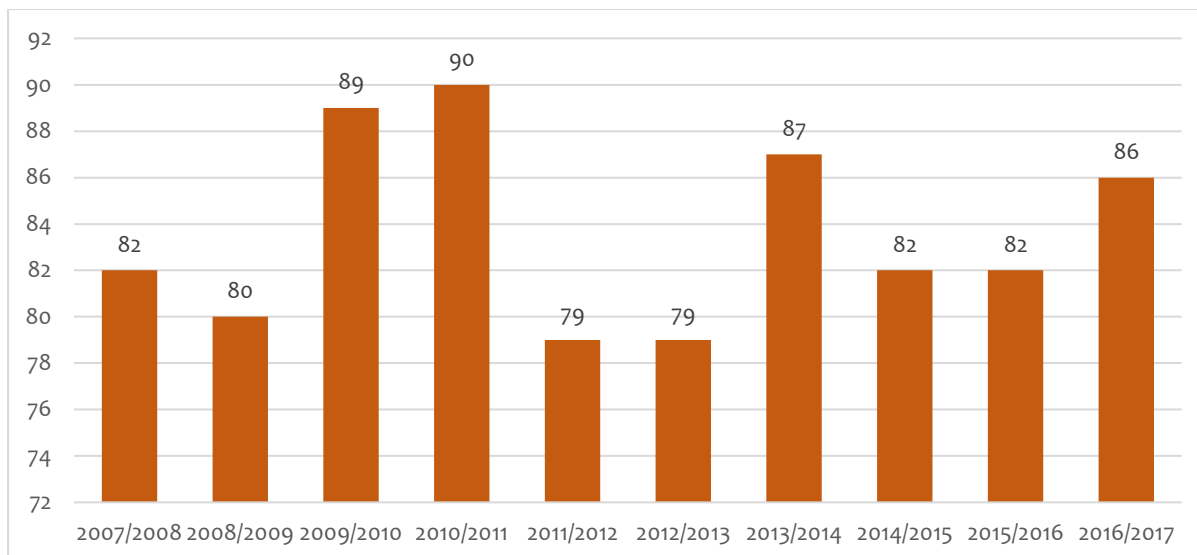
Na području općine Bosansko Grahovo djeluju dva udruženja žena: Udruženje žena "Grahovo", čije područje djelovanja je pomoć ženama, djeci, starim i nemoćnim osobama te Udruženje žena "Runolist" čiji je osnovni cilj pomoć povratnicima.

Društvena i fizička infrastruktura

Obrazovanje

Na području općine Bosansko Grahovo zastupljen je samo nivo školovanja osnovno obrazovanje koje se odvija u samo jednoj školi¹⁰. Podaci o broju upisane djece u osnovnu školu općine Bosansko Grahovo u analiziranom periodu školska 2007/2008 - 2016/2017 ukazuju na relativnu stabilnost. Ukupna broj upisane djece u osnovnu školu općine Bosansko Grahovo se kreću između 80 i 90 učenika.

¹⁰ Predškolski odgoj i obrazovanje (vrtić) funkcionisao je dobro prije rata. Danas ne postoji zvaničan predškolski odgoj i obrazovanje. Projekat pod nazivom „Kuća ispunjena smijehom i tolerancijom“ pokrenut je u okviru „Dnevnog centra Gnijezdo“ od strane NVO „Udruženje građanki Grahovo“ 2013. godine uz finansijsku pomoć IN Fondacije i podršku UNICEF-a. Udruženje organizuje aktivnosti socijalizacije za djecu i pruža neku vrstu predškolskog obrazovanja. U centru rade tri profesionalca sa većim brojem volontera, medicinski tehničar i psiholog. Ukupno 25 djece je upisano u Centar. Predviđa se da će finansiranje i upravljanje radom ovog centra preuzeti lokalne / kantonalne vlasti kako bi nastavili sa radom sa djecom.

Grafikon 21: Kretanje broja upisanih učenika u osnovne škole na području općine Bosansko Grahovo, Period školska 2006/07-2016/17

Izvor: Federalni zavod za programiranje, Socio-ekonomski pokazatelji po općinama Federacije BiH, Period 2007-2016.

Ukupna broj odjeljenja varira od sedam do devet, dok je broj nastavnika/učitelja između 10 i 14. Na 1.000 stanovnika u prosjeku dolazi 40 upisanih učenika osnovnog obrazovanja, a na 10 do 13 učenika dolazi jedan nastavnik/učitelj.

U odnosu na protekli period poboljšani su uslovi rada u školi, mada postoji još dosta neriješenih problema poput neadekvatne stolarije (zbog dotrajalosti stolarije zagrijavanje prostorija je otežano i visoki su gubici energije što povećava troškove), kao krova. Iako je u proteklom periodu urađeno dosta po pitanju opremanja kabineta i učionica još uvijek stanje ne zadovoljava pedagoške standarde. Fiskulturna sala se nalazi u sklopu zgrade osnovne škole i nije adekvatna za fizičku aktivnost učenika. Neophodna je njena rekonstrukciju kao i nabavka adekvatne opremu.

Kao što je rečeno ranije, u Bosanskom Grahovu nema srednje škole, i općina Bosansko Grahovo finansira prevoz učenika do susjedne opštine Drvar gdje učenici pohađaju srednju školu¹¹. Općina Bosansko Grahovo izdvaja sredstva i za stipendiranje studenata sa područja općine i godišnjim budžetom se predviđaju sredstva u visini od 3-3,5 hiljada KM.

Zdravstvena zaštita

Stanovnici Bosanskog Grahova nemaju pristup čak ni minimalno neophodnim zdravstvenim uslugama, a ruralna područja ne primaju apsolutno nikakvu zdravstvenu zaštitu. Iako postoji zgrada Doma zdravlja, površine 120 m², čiji je krov popravljen te postavljeni novi prozori i koji je opremljen ambulantom opremom, uopšte nije u funkciji. Ima dovoljno prostora, ali dom zdravlja nije u mogućnosti da ponudi odgovarajuće zdravstvene usluge zbog nedostatka obučenog medicinskog osoblja, doktora i drugog osoblja. Doktori i medicinsko osoblje dolaze u Bosansko Grahovo po unaprijed definisanom rasporedu iz Doma zdravlja Drvar i ne obezbijavaju potpunu pokrivenost svih oblika primarne i preventivne zdravstvene zaštite. Nedavno je otvorena apoteka, što ukazuje na značajan napredak u zdravstvenom sistemu.

¹¹ Potrebna sredstva koja općina obezbijuje kroz budžet za financiranje prevoza učenika srednjih škola do Drvara kreću se u visini između 45.000 i 50.000 KM. Vlada Kantona 10 je 2014 doznačila 8.000 KM. Broj učenika koji putuju u srednju školu u Drvaru je 30, od čega iz seoskih područja je 17.

Prema Zakonu o zdravstvenom osiguranju Kantona 10, troškove osiguranja za svu djecu dobi od 0-7 godina snosi Ministarstvo zdravlja, rada, socijalne zaštite i emigranata, ukoliko nemaju osiguranje iz drugih izvora. Ova odluka obuhvata i svu djecu i mlade do 25 godina starosti koji se redovno školuju.

Socijalna zaštita

Socijalna zaštita nije obezbijedena zbog nedostatka sredstava, osoblja i prostora. U opštinskoj upravi postoji odjel socijalnog rada sa samo jednim zaposlenim. Statistike o socijalno ugroženim osobama ne postoje; postoji samo procjena Udruženja žena iz Grahova da u opštini postoji 190 socijalno ugroženih porodica, od kojih je 30 u izuzetno teškoj finansijskoj situaciji. Opštinski budžet za socijalna davanja iznosi 5-6% njegovog ukupnog budžeta. Većina tih sredstava se daje kao stalna finansijska pomoć za 44 korisnika, što iznosi oko 50.000 KM godišnje, što predstavlja mjesečnu naknadu od nešto više od 100 KM po korisniku. Osim toga, opština je vršila jednokratnu isplatu novčane pomoći za 43-67 korisnika u posljednjih 5 godina, različitih iznosa, a u 2013. i 2014. godini, pomoć za novorođenčad i nezaposlene majke od 300 KM mjesečno također je dodijeljena za 9 porodilja. Finansijska sredstva se također obezbjeđuju iz federalnog budžeta za 37-53 korisnika sa invaliditetom (zavisno od godine) na osnovu stepena invalidnosti, a iz kantonalnog budžeta se obezbjeđuju sredstva za 13-17 korisnika.

Kultura i sport

U općini Bosansko Grahovo nema značajnih kulturnih manifestacija, samo povremeno. Nema ni institucijakoje se bave kulturom. Postoji udruženje za razvoj kulture, ali je slabo aktivno. Od sportskih udruženja aktivno je Planinarsko društvo "Dinara" i od 2014. Karate klub "Grahovo". Ranije je u Općini djelovao Fudbalski klub "Grahovo", Košarkaški klub "Grahovo" i Šahovski klub.

Od infrastrukture postojao je gradski stadion sa svlačionicom i pratećim objektima, košarkaško igralište i prostorije šahovskog kluba. Nijedan klub nije obnovljen, a prostorije koje su posjedovali su devastirane, kao i prostorije stadiona.

Općinskim budžetom ne izdvaja se ništa za kulturu i sport već godinama.

Civilno društvo

Prema izvještaju Ministarstva pravosuđa i uprave Kantona 10, na području općine Bosansko Grahovo registrovano je jedno kulturno-umjetničko društvo, tri udruženja mladih i 22 druga NVO. U općinskoj upravi nema precizne evidencije o broju i strukturi organizacija civilnog društva. Procjena je da ih je aktivno oko 15.

Tabela 16: Pregled aktivnih udruženja na području općine Bosansko Grahovo (2014)

Naziv organizacije/udruženja	Područje djelovanja
1. Udruženje žena Grahovo	Pomoć ženama, djeci, starim i nemoćnim
2. Udruženje građana Struga	Pomoć građanima
3. Udružene žena Runolist	Pomoć povratnicima
4. Pčelarsko društvo Grahovo	Unaprjeđenje pčelarstva

5. Lovačko društvo Risovac	Unapređenje lovstva
6. Lovačko društvo Grahovo	Unapređenje lovstva
17. zviđačko društvo Sova	Unapređenje suživota s prirodom
8. OO CK Grahovo	Provođenje ideja pokreta
9. Udruga za očuvanje povijesnog i kulturnog identiteta Hrvata Bosanskog Grahova	Unapređenje kulture
10. Udruga Don Juraj Gospodnetić	Udruga za očuvanje kulturne i povijesne baštine Hrvata
11. Kakarte klub Grahovo	Bavljenje mladih sportom
12. Udruženje za razvoj kulture Grahovo	Razvoj kulture
13. Planinarsko ekološko društvo Veliki bat	Unapređenje planinarenja

Fizička infrastruktura

Saobraćajna infrastruktura

Prema podacima Federalnog zavoda za statistiku u općini Bosansko Grahovo razvijeno je ukupno 276 km puteva i 2,5 km željezničke pruge. Na području općine ukupno je 76 km magistralnih puteva, 56 km regionalnih puteva i 204 km lokalnih puteva. Općinsko referentno odjeljenje ima evidenciju puteva koji su na prostoru opštine nekategorizirani i čija dužina iznosi 130km.

Od magistralnih cesta kroz Bosansko Grahovo prolazi:

- Magistralni put M 6.1: Srb (granica RH) – Resanovci – Bosansko Grahovo – Priluka - Livno – Karlov Han – Kolo – Posušje; udužini od 55,542km
- Magistralni put M 14.2: Bosanski Petrovac – Pasjak – Drvar – Resanovci – Bosansko Grahovo – Strmica (granica RH); u dužini od 4,507km za dionicu 2 i 17,679km za dionicu 3 (ukupno 22,18km)

Od regionalnih cesta kroz Bosansko Grahovo prolazi R 409: Bosansko Grahovo-Rore (dužina 33,60km), regionalna cesta koja je izgrađena poslije posljednjeg i rata omogućuje se njome potpunije i brže aktiviranje prirodnih i stvorenih potencijala opštine. U tablici 24 dat je usporedni prikaz i cestovna mreža za Kanton 10, a na slici 12 mapa magistralnih i regionalnih cesta u Kantonu 10.

Najbliži autoput se nalazi u susjednoj R.Hrvatskoj (Autocesta A1 Zagreb – Split – Dubrovnik) i prolazi oko 30 km južno od granice BiH i Republike Hrvatske (granični prelaz Prisika – čvor Šestanovac). Najbliža morska luka je Luka Split je od Bosanskog Grahova udaljena oko 120km, dok je najbliži civilni putnički aerodrom Zračna luka Split kod Trogira.

Planira se Prostorno-planskim dokumentom Kantona 10 izgradnja lokalnog puta Uništa - Marići/Bosansko Grahovo; i lokalnog puta Bosansko Grahovo – Donji Tiškovac; Rekonstrukcija magistralnog puta Livno - Bosansko Grahovo – Drvar - Bosanski Petrovac.

Energetska infrastruktura

Snabdijevanje električnom energijom sastoji se od prijenosne mreže visokog napona 220kv, 10kv, 30 kv te niskonaponskih mreža i dio je jedinstvenog elektroenergetskog sistema BiH. Poslove distribucije električne energije do krajnjih kupaca obavlja javno poduzeće elektroprivrede Hrvatske Zajednice Herceg- Bosne Mostar odnosno JP HZHB Mostar. Kroz pregled vršnog

opterećenja i potrošnje el. energije na području opštine Bosasnko Grahovo konstatirano je da je potrošnja rasla od 2.900 GWh u 2007. godini do 3,254GWh u 2010. godini, i očekuje se daljnji rast.

Telekomunikaciona infrastruktura

Stabilna PTT mreža postoji u gradu i pojedinim prigradskim naseljima (Obljaj). Za sada, prema podacima općinske uprave sedam mjesnih zajednica ima pristup telefoniji i internetu. Što se tiče mobilne telefonije HT ERONET, MTEL i BH TELECOM ima na Kantonu 164 instalirane bazne stanice koje pokrivaju cijeli teritorij.

Vodosnabdjevanje

Sistemom za vodosnabdjevanje upravlja JKP "Grahovo". Centralni dio dijela opštine Bosansko Grahovo i gradsko naselje je riješeno izgradnjom vodovoda Peći – Bosansko Grahovo u dužini 12 km, kao i izvorišta Grmušino vrelo koji je izgrađen 1968. godine. Postojeći sistem javnog vodosnabdjevanja sa izvora vode: Peći, Studeno vrelo Bijelo vrelo pokriva oko 1500 stanovnika (oko 50% ukupnog broja). Nepoznata je izdašnost navedenih izvora posebno u ljetno doba. Sve vodozahvatne strukture na izvorima su relativno stare (1936. godina vodozahvat na izvoru Bijelo vrelo, 1968. godina vodozahvatni objekti na izvorima Peći i Studeno vrelo).

Javni vodovodni sistem u općini Bosasnko Grahovo može se podijeliti na dva podsistema:

- 1) podsistem 1: Izvor vode Peći koji opskrbljuje veći dio urbanog područja Bosanskog Grahova i naselja Risanovci, Vidovići, Kesići i Zebe te
- 2) Studeno vrelo i Bijelo vrelo koji opskrbljuju manji dio Opštine Bosansko Grahovo.

Izvor Peći nalazi se oko 11 km od grada. Prosječna minimalna izdašnost je oko 2 L/s, primarno opskrbljuje sela Risanovci i Zebe (sjevernoistočni dio Opštine) i dio urbanog područja. Drugi podsistem je korištenje vode zahvaćene sa izvorišta Studeno vrelo i Bijelo vrelo. Nema podataka o njihovom kapacitetu (prema procjenama prvi oko 0,08 L/s a drugi 0,5 L/s). Oba ova izvora presuše u vrijeme najvećih potreba za vodom (u ljetnom periodu).

Ne postoje podaci o vodovodnoj mreži, u smislu opisa lokacije, klase i vrste materijala cijevi, godine izgradnje, profila itd. Prema procjenama, vodovodna mreža u gradu Bosansko Grahovo sastoji se od 70 km (uglavnom AC) cijevi različitih promjera različite starosti. Zbog činjenice da je većina cijevi stara i loše održavana, gubici vode u sistemu su česti i znatni. Zbog velikih gubitaka u mreži, kao i redukcija vode, a ponekad i prekida u vodosnabdjevanju, postoji mogućnost ulaska onečišćenja u cijevi i pogoršanja kvalitete vode u dovodnoj mreži. Nedavni rezultati analize kvalitete vode u sistemu, koju je proveo Zavod za javno zdravstvo K10, datuma 17.01.2013., potvrdili su prisutnost fekalnih koliformnih bakterija u vodovodnoj mreži kod tri analizirana uzorka.

Procjenjuje se da je trenutno oko 1.590 stanovnika/530 domaćinstava priključeno na vodovodnu mrežu, međutim, vodomjeri nisu instalirani i ne postoje mjerljivi podaci o zahvaćenoj vodi, potrošenoj vodi i gubicima vode u sistemu.

Na području opštine Bosansko Grahovo značajne su količine pitke vode, potok Gudaja, izvor Unca, izvor u Pećima te izvori u selu Donji Tiškovac i Mračaj i drugi manji izvori te podzemni vodotoci, ali opština nije dovoljno snabdjevena pitkom vodom. U hidrografskom pogledu Grahovsko polje je podjeljeno na slivove Crnog i Jadranskog mora. Vododjelnica je u mjestu Begovac, poznata u narodu pod nazivom Dijelovi. Vodotoci Struga, Unac, Mliništa i Gudaja pripadaju Crnomorskom slivu, a riječica Korana pripada Jadranskom slivu, kao i rijeka Butižnica

koja kroz naselje Donji Tiškovac otiče prema rijeci Krki. Vodotok Struga ponire kod naselja Resanovci i otiče ka Bastaškom vrelu i Uncu.

Vodni resursi koji se koriste u vodosnadbijevanju su:

- pukotinsko-karstne sredine (vrela i izvori) – 33%, 9 izvorišta kapaciteta vodozahvata 3-150 L/s (područje Livna, Bosanskog Grahova i Kupresa);
- podzemne vode iz pukotinsko-karstnih sredina (bunari) – 67% (13 vodozahvata). Kapaciteti vodozahvata iznose 6,5-70 L/s (područje Tomislavgrada, Glamoča, Bosanskog Grahova i Kupresa).

Uglavnom su ova izvorišta čine zahvati podzemnih voda, bilo da su u pitanju kaptiranje vrela na kojima podzemne vode izdaju na površinu ili zahvatanje bušenim bunarima. U tablici 27 prikazana su izvorišta o kojima postoje dostupni podaci o izdašnosti. Naselja kojima se pokriva vodosnadbijevanje sa ovih izvorišta su središtu Bosanskog Grahova (Studija ranjivosti HBŽ,2012).

U opštini Grahovo od značajnih vodotoka mogu se izdvojiti Šatorsko jezero dugačko 337 m, a široko 127 m, ima površinu od oko 3 ha i iz reda je glečerskih jezera sa dubinom od 8 m. Smješteno je na visini od 1.488 m nadmorske visine, ispod vrha Greda planine Šator. Pored ovog jezera postoje još dva prirodna jezera Pečenačko u Grahovskom polju i u Nuglašici na Livanjskom polju i dva vještačka jezera u Borovači i Preodcu. Vještačko jezero u Borovači ima površinu od oko 1.1 ha, dok jezero u Preodcu zbog oštećenja na brani u sadašnjem trenutku ne egzistira. Iako ima značajne količine pitke vode (potok Gudaja, izvor Unca, izvor u Pećima, izvor u selu Tiškovac i Mračaj, drugi manji izvori i podzemni vodotoci) Grahovo u ljetnim danima oskudjeva s vodom.

Glavni problem kod zaštite od voda u većini drugih opština u BiH je izraženi trend nelegalne i neplanske gradnje, koji direktno utiče na sisteme odbrane od poplava i njihovo funkcioniranje, kao i prirodna karakteristika prisustvo kraša. Međutim, za sada u Bosanskom Grahovu nema bespravne gradnje ili je svedena na minimum, nije bilo pojava opasnosti od voda. Nije zabilježeno nijedno klizište niti su evidentirane plavne zone i poplave.

Kanalizaciona infrastruktura

Prema podacima datim u Strategiji razvoja općine Bosansko Grahovo za period 2016 - 2020 kanalizaciona mreža se nalazi samo u gradskom naselju Bosansko Grahovo, kao kombinirani sistem ukupne dužine od oko 3,5 km. Mreža se počela graditi oko 1950.g. a planirani radovi su završeni početkom 1980-tih. Trenutno nema industrijskih aktivnosti i nema industrijskog otpada. Postojeći kanalizacioni sistem prikuplja otpadne urbane vode iz grada, dok stanovništvo koje živi u naseljima izvan grada Bosanskog Grahova ima septičke jame.

Ne postoje podaci/katastar kanalizacione mreže. Glavni kolektor prolazi kroz gradsko središte prema jugoistoku i ispušta se direktno u polje bez prečišćavanja što može imati negativne posljedice na podzemlje vode i obližnje izvore. Postojeći kanalizacioni ispust nalazi se blizu lokacije djelomično sagrađenog postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda.

Trenutno općina ne mora izgraditi postrojenje za prečišćavanje otpadnih voda, jer prema preliminarnim rezultatima samo 876 stanovnika živi u gradu a naselja/aglomeracije ispod 2000 ES nisu u obavezi da prečišćavaju otpadne vode prema Okvirnoj direktivi o vodama Europske unije i domaćim zakonskim propisima.

Ranije djelimično izgrađeno postrojenje za prečišćavanje otpadnih voda nalazi se 2,5 km jugoistočno od gradskog sjedišta uz cestu prema Livnu, a rijeka Korana je recipijent za prečišćene otpadne vode. Sve urbane otpadne vode bi se mogle iz grada gravitaciono odvesti do prečišćavača. Agencija za vodno područje sliva Jadranskog mora preporučuje da će biti neophodno sekundarno prečišćavanje u budućim planovima obnove/izgradnje postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda

u Bosanskom Grahovu sa standardima za otpadne vode u skladu sa Uredbom o ispuštanju otpadnih voda u prirodne recipijente i sisteme javne kanalizacije (Službene novine Federacije BiH br. 4/12).

U novije vrijeme izgrađena je prva faza kanalizacionog sistema kojeg čine 1000m kolektorske cijevi 1200mm promjera i kanalizaciona mreža cca 5000 m dužine i promjera 125 do 800mm, te je predviđeno radi poboljšanja i proširivanja tog sistema, a da bi se izbjegla zagađivanja tla, vode i zraka, u nizvodnim prostorima uraditi i drugu fazu kanalizacionog sistema. Kolektor otpadne vode izgrađen prije rata na lokalitetu "Pašića polje" je u toku ratnih događanja devastiran i nije u funkciji. Kanalizaciona mreža je u lošem stanju, pogotovo u centralnom dijelu gradskog naselja. Kanalizacijska mreža ovim je proširena na dužinu od 4,3 km, a posljednjih godina nema većih investicija. Ono što karakteriše najveći broj naseljenih mjesta na području Kantona 10, vrijedi i za Bosansko Grahovo. To je nepostojanje objedinjenog sistema za prikupljanje (i tretman) otpadnih voda, te činjenica da se otpadne i oborinske vode najčešće prihvataju mješovitim sistemom kanalizacije i najkraćim mogućim putem odvođe do najbližeg recipijenta.

Lokalni prijevoz

Nema organizovanog lokalnog prevoza putnika, osim organizovanog prevoza đaka Osnovne škole i srednjoškolaca do Drvara koje se podržava sredstvima iz budžeta općine Bosansko Grahovo. Ovim prevozom obuhvaćeno je 25 đaka Osnovne škole i 36 učenika Srednjeg obrazovanja.

Grijanje

Nema sistema za grijanje. Svaka stambena jedinica ima svoje individualno ložište i uglavnom se grijanje vrši sa pećima na drva.

3.4.2. Diversifikacija ekonomskih aktivnosti

Postojanje dodatnih prihoda poljoprivrednih gazdinstava, generiranih iz aktivnosti njihovih članova na poslovima izvan gazdinstva i/ili poljoprivrede je široko rasprostranjen i dugo prisutan model funkcioniranja porodične ekonomije. Smanjenjem značaja poljoprivrede u ruralnoj ekonomiji broj gazdinstava sa mješovitom strukturom prihoda je narastao, a poljoprivredne politike i politike ruralnog razvoja nastoje da podrže ovaj proces kako bi se obezbjedila ekonomska i socijalna održivost ruralnih sredina (Bogdanov, 20115).

Za potrebe ove analize poslužićemo se podacima dobivenim terenskim istraživanjem Kantona 10 kojemu pripada općina Bosansko Grahovo, u okviru izrade Stategije razvoja poljoprivrede i ruralnih područja ovog kantona. Prema dobivenim rezultatima najveći broj ruralnih domaćinstava glavninu prihoda ostvaruju prodajom svojih poljoprivrednih proizvoda (46,56%). Značajan broj domaćinstava glavne prihode ostvaruje po osnovu zapošljavanja van gazdinstva (javni sektor 13,58% domaćinstava, privatni sektor 12,15%) te od dopunskih aktivnosti na gazdinstvu (10,57% domaćinstava). Prodaja poljoprivrednih proizvoda je jedan od svih prihoda kod 58,57% ruralnih domaćinstava, dok su prihodi po osnovu dopunskih aktivnosti na gazdinstvu (prerada mesa, mlijeka, voća i povrća, razni oblici turizma, prerada drveta i dr.) dio ukupnih prihoda kod 22,86% domaćinstava. Penzije su važan dio ukupnih prihoda kod 14,29% ispitanih domaćinstava.

Utvrđena diversifikacija prihoda nešto odstupa od uobičajenih rezultata koji obilježavaju ruralna domaćinstva područja Zapadnog Balkana. Ipak, ono što je sigurno je da resursna ograničenost domaćinstva i nizak nivo kapitala uslovljavaju da drugi izvori prihoda nisu dovoljno aktivirani ili pak za to ne postoje objektivni uslovi. Ovo se prije svega odnosi na nisko učešće prihoda po

osnovu dopunskih djelatnosti na gazdinstvu. Naime, gotovo polovina ruralnih domaćinstava ostvaruje glavnu prihod od prodaje poljoprivrednih proizvoda, a 68,57% ih je izjavilo da ima prihod koji je ostvaren u obje djelatnosti. Ovo samo potvrđuje da je poljoprivreda značajan amortizer koji uslovljava socijalno-ekonomsku stabilnost ruralnih domaćinstava i smanjuje rizik kojem su izložena.

U strukturi domaćinstava s dopunskim djelatnostima na gazdinstvu najzastupljenija (dvije trećine) su bila domaćinstva koji prerađuju mlijeko i proizvode mliječne preradevine. 16,67% domaćinstava je koji se bave preradom voća i povrća, dok su ostale proizvodnje bilo znatno manje zastupljene (turizam, prodaja/prerada drveta, proizvodnja rakije, usluge mehanizacije). Glavni razlozi zbog čega značajan dio domaćinstava nije diversifikovao svoju ekonomiju razvojem dopunskih djelatnosti na gazdinstvu su nedovoljna radna snaga (4,53), nedovoljna potražnja i loš pristup tržištu (4,35), prevelik financijski rizik (4,29) te nedovoljno vlastitog kapitala i skupi zajmovi (4,18).

3.5. Turizam u opštini Bosansko Grahovo

Uprkos raspoloživim potencijalima, turizam u opštini Bosansko Grahovo nije dovoljno razvijen. Glavni deficit je nedostatak turističke infrastrukture i ljudskih resursa. Trenutno ne postoji adekvatan turistički smještaj na teritoriji ove opštine. Moteli " Gradina " sa 18 kreveta i " Borovača " sa 20 kreveta su privatizovani i danas neaktivni. S druge strane, trenutno postoje neregistrovani privatni smještaji kapaciteta do 50 kreveta.

Postoji mnogo potencijala u planinskom okruženju, najatraktivnije su šume, jezera i posebno pećina Ledenica na planini Šator. Lokalni akteri smatraju da je prioritet usmjeriti razvoj turizma prema oživljavanju turističke ponude pećine "Ledenice", rodnog mjesta Gavrila Principa, eko-sela, planina Šator, Dinara i Jadovnika, kao i planinarenja, za koje su prve pokušaje napravili lokalni entuzijasti. Također, lovački turizam i cikloturizam su identifikovani kao prilika.

Najznačajniji turistički potencijal ovog područja je pećina Ledenica, koja je nakon Postojnske pećine najvrednije i najpopularnije mjesto balkanskog regiona. Pećina Ledenica je jedna od najpoznatijih u široj regiji zbog svojih velikih dimenzija i značajnog kvaliteta pećinske stijene. Istražena je površina od 8.477 m² pećine i 697 m dužine. Pećina Ledenica otvorena je za turističke posjete 1979. godine, ali zbog rata i posljedičnog razaranja danas nije otvorena za javnost. Zbog nedostatka investicija u popravku infrastrukture u ovoj pećini, koja je uništena tokom rata, ona je sada dostupna samo za speleološki turizam, dok masovne turističke posjete nisu moguće.

Tragovi paleolitske kulture pronađeni su u pećini Gigića kod sela Resanovci. Područje Bosanskog Grahova je bilo naseljeno ilirskim plemenom Ditiones (12. stoljeće pr. Kr. - 1. stoljeće). Na vrhovima oko platoa i polja i duž putnih pravaca od mora do kontinenta pronađeni su ostaci 33 gradine. Na lokalitetu Grahova pronađen je i oltar u čast ilirskog božanstva Silvana. Neke od ovih gradina su korištene za vrijeme Rimskog carstva. Ostaci rimskih naselja pronađeni su u selu Grkovci, u Grahovu, kao i u Tiškovcu. Rimski novac se još uvijek može naći na cijelom području jer je rimski put koji je sagradio car Klaudije 47. godine, prolazio tim područjem. Nekoliko arheoloških nalazišta otkrivenih u Bastasu ukazuje na to da je tamo izgrađena ranohrišćanska bazilika, ali područje još nije istraženo. U selu Pržina su tipični srednjovjekovni nadgrobni spomenici (stećci, mramorje, kami) iz 12. stoljeća. U Bastasu su pronađeni i tragovi rudnika boksita iz 14. stoljeća, vjerojatno od vladavine bosanskog kralja Tvrtka I. iz kuće Kotromanića. Iz istog perioda datira Momčilova kula u selu Preodac. Po dimenzijama, to je bila ogromna tvrđava, koja se nalazila na strani strme litice uz kanjon vode i moglo joj se prići samo sa suprotne strane, što je činilo tipičnom srednjovjekovnom tvrđavom bez bastionskih kula. Lokacija nikada nije arheološki istražena i gotovo ništa se ne zna o njoj.

Slika 1: Pećina Ledinice

Slika 2: Momčilova kula - srednjovjekovna tvrđava

Slika 1 i 2: Turističke atrakcije općine Bosasnko Grahovo

Dvije zgrade su uvrštene na Privremenu listu nacionalnih spomenika BiH kao nacionalni spomenici i nepokretna kulturna baština, oba se nalaze u naselju Obljaj - rodna kuća Gavrila Principa i župna crkva Svetog Ilije Proroka. Gavrilo Princip (1894. - 1918.) bio je član organizacije „Mlada Bosna“ koja je nastojala okončati austrougarsku vlast u Bosni i Hercegovini. Ubio je austrijskog nadvojvodu Franca Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju u Sarajevu. Ovaj atentat je bio prvi u nizu događaja koji su doveli do izbijanja Prvog svjetskog rata.

Prema Strategiji razvoja općine Bosasnko Grahovo za period 2016-2020 turizam bi se trebao razvijati u pravcu oživljavanja turističke ponude Pećine “Ledenice”, rodne kuće Gavrila Principa, eko sela, planina Šator, Dinara, Uilica i Jadovnik, odnosno planinarenja za što ima pionirskih pokušaja od entuzijasta koji se i sami bave ovim hobbijem. Takođe akcenat treba dati na razvoj lovnog turizma za šta opština B.Grahovo ima velike mogućnosti. Trenutno na terenu opštine djeluje aktivno jedno lovačko udruženje (“LD RISOVAC”) koje nema koncesiju na lovište, samo godišnja gazdovanja, jer zbog neuređenosti ove oblasti zakonom već duži niz godina u FBiH lovstvo ima kočnicu u razvoju. Iako se susreće sa mnogim problemima, turizam treba fokusirati u pravcima lovnog turizma, planinarenja i ekološkog mjesta što bi uslovalo upošljavanje domaćih kapaciteta i razvoj opštine.

Udruženje žena u Grahovu broji oko 300 članova i njegovih korisnika. Na čelu je Danka Zelić, agronom, a udruženje broji 6 stalno zaposlenih, kratkoročno angažiranih stručnjaka i 20 volontera. Udruženje, osnovano 2000. godine, pruža podršku cijelom Kantonu 10 od 2007. godine i prima oko 90 posto sredstava od donatora (uključujući Hrvatsku, Evropsku uniju, UNDP, Holandsku ambasadu i Češku ambasadu, između ostalih). Ostalih 10 posto obezbjeđuje Vijeće Grahova.

Ovo udruženje je uočilo sljedeće mogućnosti i potrebe vezane za promociju turizma u Bosanskom Grahovu:

Mogućnosti:

- Lovačka udruženja (pogotovo iz Italije) već posjećuju opštinu za lov. Razvoj lovnog turizma može se postići razvojem smještaja, restorana i suvenira;
- Žene u značajnoj mjeri nemaju mogućnosti zapošljavanja u opštini u odnosu na muškarce, a razvoj turizma bi ženama pružio značajne mogućnosti zapošljavanja.
- Promocija turizma može također podržati stvaranje mogućnosti za zapošljavanje povratnika, što može pomoći da se preokrene trend depopulacije.
- Žene iz opštine su već obučene za izradu tepiha, torbi, džemova i drugih tradicionalnih proizvoda. Međutim, nemaju mjesto gdje bi ih mogli prodati, a nema niti jednog mjesta u opštini gdje bi se žene okupile i koordinirale za zajednička ulaganja (prije korištenja Kulturnog centra).

Potrebe:

- Opštinski kulturni centar, koji uključuje biblioteku i kino, treba da bude obnovljen i ponovo otvoren.
- Treba stvoriti turistički odbor u opštini, koji bi radilo na razvoju turističkog sektora u opštini;
- Kako bi se proširila gastronomska i tradicionalna proizvodnja povezana s turizmom, za žene poduzetnice bi bile potrebne i prostorije, uključujući profesionalne kuhinje, objekte za pakovanje i prodajna mjesta (ili kreditiranje koje bi im omogućio kupovinu);
- Potrebno je raditi na uklanjanju mina, koristeći to kao oblik rada prema razvoju turizma.

Ženama u ruralnim sredinama, posebno ženama povratnicama, potrebna je obuka, trening i pomoć za razvoj poslovnih planova, rukovodstvo / knjigovodstvo, marketing i pakovanje. Potrebno je pratiti pristup subvencijama i drugim vrstama finansiranja.

3.6. Upravljanje prirodnim resursima

3.6.1. Biodiverzitet i genetski resursi

Biološka raznolikost

Biološka raznolikost je veoma bogata u ovoj oblasti. Među rijetkim biljnim vrstama su: *Helleborus hercegovinus*, *Ranunculus croaticus*, *Corydalis leiosperma*, *Hesperis dinarica*, *Rhamnus intermedius*, *Bupleurum karglii*, *Athamantia haynaldii*, *Scrophularia bosniaca*, *Onosma visianii* i dr., dok su sljedeće vrste uvrštene u kategoriju ugroženih vrsta: *Salvia bertolonii*, *Utricularia vulgaris*, *Scilla litardierei*, *Narcissus radiiflorus*, *Iris illyrica* itd.

Flora ovog područja je izuzetno bogata. Samo da nabrojimo dinarsku endemsku podvrstu: (*Cerastium dinaricum*, *Euphrasia dinarica*, *Euphrasia illyrica*, *Genista sylvestris* subsp. *Dalmatica* var. *Dinarica*, *Veronica saturejoides*, *Oxytropis dinarica*, *Saponaria bellidifolia*, *Knautia dinarica*, *Thymus acicularis* i dr.).

Ovdje se nalaze staništa mnogih vrsta divljači (bosanski vuk, smeđi medvjed, lisica, zec, srna), što ovu oblast čini još vrijednijom i ukazuje na potencijale ovog kompleksnog ekosistema.

Poljoprivredni kompleks - Treset Ždralovac

Poljoprivredni kompleks Ždralovac, na sjeverozapadnom dijelu Livanjskog polja, jedno je od najvažnijih močvarnih područja BiH. Jedinstvena vrsta hidromorfnog tla koja se ovdje nalazi, planohistosol, je od vitalnog značaja za opstanak divljači u močvarama. Od 2008. godine cijelo Livanjsko polje uvršteno je na Ramsarsku listu močvarnih područja od međunarodnog značaja. Na ovoj lokaciji su u novijoj historiji postojale tri močvare. Zbog ljudskih intervencija usmjerenih na iskorištavanje zemljišta i vodnih resursa, dva močvarna područja su uništena, bez mogućnosti obnavljanja.

Treća močvara i tresetište, Ždralovac, iako oštećena, jedina je koja danas postoji. Koncesija za eksploataciju treseta bila je dozvoljena bez prethodne procjene uticaja na okolinu. Ovo je prouzrokovalo ozbiljna oštećenja ovog staništa. Razaranje je djelimično nastalo i zbog izgradnje melioracionih kanala u njenom jugoistočnom dijelu, gdje je tresetni sloj tanak, pa je tresetište pretvoreno u poljoprivredno zemljište. Melioracioni kanali su zapušteni i polako obrasli bujnom vegetacijom i drvećem (pretrpanim kanalima). Ove intervencije rezultirale su značajnim promjenama morfologije tresetišta i hidrološkog režima. Gubitak vlage u tresetu često izaziva

požar, posebno u dugim sušnim periodima, uzrokujući značajno uništavanje biološke raznolikosti močvara.

Ukratko, svijet flore i faune je zanimljiv i bogat. Sastavljen je od hidromorfni biljnih vrsta, od kojih su mnoge endemske (dinarski luk), endemske ribe (dalmatinski pelud, skitnica, crvenperka), brojne močvarne ptice i razni vodozemci i gmazovi.

Ovo stanište je nezamjenjivo ne samo za opstanak ptica stanicarica, već i kao put za mnoge migratorne vrste. U dosadašnjim istraživanjima na ovom području zabilježeno je 96 vrsta ptica (63 tokom proljeća i 49 u jesenskoj migraciji ptica).

Mnoge vrste gljiva su ugrožene. Nekim od njih, npr. *Mycenastrum corium*, čak prijeti izumiranje. Ždralovac je jedino stanište ove vrste gljive u BiH.

Genetski resursi

Genetska raznolikost biljaka

Zahvaljujući dominantnoj poljoprivrednoj orijentaciji, gotovo svaki vrt u ruralnim područjima FBiH (često čak i u urbanim područjima) ima različite vrste voća, povrća i mahunarki, kao i pšenicu i kukuruz. Određeni broj starih kultivara žitarica (skoro njih 500) sačuvan je u Banci biljnih gena na Poljoprivrednom i prehrambenom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

Federacija BiH je bogata divljim voćnim vrstama, kao što su: *Cornus mas*, *Rosa canina* i *Vaccinium myrtillus*. Ova voća imaju komercijalnu upotrebu u proizvodnji proizvoda od organskog voća. Dobar primjer sinergije očuvanja prirodnih naraštaja i tradicionalnih znanja je proizvodnja i prerada drenjka u opštini Drvar, u blizini Bosanskog Grahova.

Nekontrolisano prikupljanje ljekovitih vrsta na područjima u FBiH značajno je uništilo genetsku ravnotežu naraštaja i genotipa pojedinih vrsta (kao što su *Adonis vernalis*, *Arnica montana* L., *Gentiana lutea* L. Subsp. *Symphyantra*). Glavne prijetnje izumiranju vrsta su: uništavanje staništa, prekomjerna eksploatacija, promjene u korištenju zemljišta i uvođenje invazivnih vrsta. Posljedica takvog procesa je genetska erozija ljekovitog i aromatičnog bilja.

Životinjski genetski resursi

U FBiH, svijest o agrobiodiverzitetu životinja je na vrlo niskom nivou. Većina autohtonih vrsta domaćih životinja u FBiH je zanemarena. U FBiH ne postoje agroekološke mjere podrške za očuvanje i održivo korištenje genetskih resursa. BiH nije članica Međunarodnog ugovora o biljnim genetskim resursima za hranu i poljoprivredu (engl. ITPGRFA) niti Evropske federacije za nauku o životinjama (engl. EAAP).

Lokalno govedo buša se više ne uzgaja na teritoriji Kantona 10, kao ni u opštin Bosansko Grahovo, i trenutno se uzgajaju samo egzotične vrste. Domaća vrsta pramenka (zeckel) dominira u proizvodnji ovaca. Većina ovaca pripada Kupresu (lokalna pasmina), Vlašiću (travnička ili dubska – centralnobosanski sojevi) i lička pramenka (hrvatski soj).

Konji su izgubili svoju ulogu u ruralnim područjima. Veliki broj životinja se pušta da žive slobodno u prirodi, stoga većina konja bosanskog planinskog tipa, lipicaner i posavac, postoje u divljim populacijama na nekoliko lokacija (najveća je na planini Krug). U ovoj populaciji javlja se intenzivno ukrštanje.

Uzgoj visoke prirodne vrijednosti (UVPV) kombinuje nekoliko faktora koji su uticali na evoluciju poljoprivrede i doveli do vrlo raznolike vegetacije, staništa i krajolika. Bosna i Hercegovina nema službenu evidenciju o uzgoju visoke prirodne vrijednosti, ali bi zemljište u Kantonu 10 uglavnom bilo klasifikovano kao Tip 1 - Poljoprivredno zemljište s visokim udjelom poluprirodne travnate vegetacije, kao što su poluprirodni pašnjaci i livade bogate raznim vrstama.

3.6.2. Šumarstvo

Gazdovanje šumama i šumskim zemljištem u državnom vlasništvu na području Kantona 10 vrši ŠGD Hercegbosanske šume. Kao temelj održivog gazdovanja šumama i izrade planova gazdovanja su Šumsko gospodarske osnove (ŠGO). ŠGO se izrađuju u okviru svakog Šumsko gospodarskog područja (ŠGP) od kojih je jedno Š.G.D. Hercegbosanske šume d.o.o. Kupres na Šumsko gospodarskom području (ŠGP) Bosansko Grahovo u okviru kojeg je 5 gospodarskih jedinica (G) Uilica, Jadovnik-Grahovo, Jadovnik-Drvar-dio Međugorje-Nuglašica i Gnjat-Risovac.

Prema Katastru šuma i šumskog zemljišta ŠGD "Hercegbosanske šume" područje općine Bosansko Grahovo obuhvata 42.927 ha šumskog fonda u kojem visoke šume učestvuju sa 21.764 ha (50,70%), izdaničke šume sa 7.470 ha (17,40%) te goleti sa 13.693 ha (31,90%). Miniranog šumskog zemljišta je 11.843 ha.

Generalno se za općinu Bosansko Grahovo može reći da je šumovitost dosta dobra, budući da u ukupnom bilansu obraslo šumsko zemljište zauzima 36,42% teritorije opštine što je iznad kantonalnog prosjeka šumovitosti (30,79%), ali ispod prosjeka šumovitosti Bosne i Hercegovine (53%).

Prema podacima preuzetim iz projekta Evropske agencije za životnu sredinu CLC CORINE 2006, koji se odnosi na aktuelno korištenje zemljišnih resursa i koji su dobijeni satelitskim snimanjem koje je za BiH započeto 2007. godine, a uspješno završeno 2008. godine, dobijena je sljedeća struktura šumskog fonda na području Bosanskog Grahova:

Tabela 17: Struktura šumskog fonda na području općine Bosansko Grahovo

Kategorija	Površina (ha)
Crnogorične šume	2.714,41
Listopadne šume	16.641,24
Mješovite šume	9.477,59
Površine podesne za pošumljavanje	1.921,00
Prirodni travnjaci	21.768,49
Sukcesija šumske vegetacije	10.671,20
Visokoplaninska vegetacija	705,25
Ukupno	63.899,19

Izvor: ŠGD Hercegbosanske šume

U okviru gazdovanja šumama, gazduje se i lovnim područjima. U Kantonu 10 je 22 lovišta Odlukom o uspostavljanju lovišta (Narodne novine Hercegbosanske županije broj 12/08) i ona egzistiraju u okviru svih šest šumskogospodarskih područja. To su lovišta brdsko -planinskog tipa.

Šumarija Bosansko Grahovo je izdvojila dva lokaliteta za koja je urađen Elaborat gospodarenja HCVF (šume visoke zaštitne vrijednosti/HCVF – High Conservation Value Forests) površinama, i to lokalitet Ledenica i lokalitet Šator.

Poslije Glamoča i Drvara, Bosansko Grahovo je treće po veličini sječivog etata u Kantonu 10. Od ukupno 6.071.108 m³¹² drvnih zaliha koliko je na području općine Bosansko Grahovo, 2.211.989 m³ ili 36,43% pripada četinarima, a ostatak od 63,57% odnosno 3.858.299 m³ lišćarima, s tim da je najveći dio lišćara pripada visokim šumama (3.431.215 m³), a znatno manji (427.084 m³) izdanačkim šumama¹³.

Na području općine Bosansko Grahovo egzistira i rasadnička proizvodnja različitih šumskih vrsta. Kao organizaciona jedinica ŠGD "Hercegbosanske šume" formiran je rasadnik "Pržine" sa ukupnom površinom od 32 ha. Posljednjih godina ukupna proizvodnja sadnica je organizovana na površini od 16 ha, gdje se godišnje proizvede oko 1200.000 sadnica, iz sjemena domaće provenijencije. U 2014. godini bilo je ukupno proizvedeno 950.000 sadnica bijelog i crnog bora, 150.000 sadnica lišćara i 100.000 sadnica smrče.

Na kraju još treba istaći da od ukupno 62.299 ha šumskih površina veći dio je u državnom vlasništvu (42.927 ha ili 68,9%), dok su privatne šume raspoređene na površini od 19.372 ha i čine 31,1% ukupnih šuma općine Bosansko Grahovo.

3.6.3. Poljoprivredne zone i tla

Prema pedološkoj karti BiH (razmjena 1:50.000) izdvojeno je 40 pedosistemskih jedinica ili grupa tala na području Kantona 10, s tim da se u nazivu na prvom mjestu nalazi dominantan tip tla koji tu preovladava. Osnova podjele je tipska pripadnost, a u okviru tipa izdvajanje na podtipove temeljeno je uglavnom na osnovu prisutne geološke podloge (matičnog supstrata) na kojoj je neko tlo nastalo. Na području Kantona 10 se nalaze automorfna tla i u okviru njih klasa nerazvijenih tala, klasa humusno akumulativnih tala, klasa kambičnih tala te klasa aluvijalno-iluvijalnih tala. Na području Kantona 10 nalaze se i hidromorfna tla i u okviru njih klasa fluvijalnih tala, klasa glejnih tala i klasa tresetnih tala. J

Jedna od važnijih geografskih obilježja Kantona 10 je bogatstvo kraških polja, uključujući Grahovo polje, Resanovac i Pašića polje koje pripadaju opštini Bosansko Grahovo.

Grahovsko polje je okruženo planinama Dinarskih Alpa - na sjeveroistočnoj strani graniči sa planinskim masivom Vijenac (1650 m) i Šator (1872 m). Na jugozapadnoj strani graniči sa planinskim masivom Dinare (1831 m) i Uilice (1602 m). Kroz ovaj planinski masiv prolazi planinski prelaz koji je tradicionalna i prirodna veza sa susjednom Dalmacijom u Hrvatskoj. Na Jadranskoj obali, grad Šibenik je udaljen samo 80 km. Još dva planinska prolaza omogućavaju prolaz do opština Drvar i Glamoč od Grahovske doline. Po svojim orografskim osobinama, to je pretežno planinsko područje sa širokim podalpskim pojasom. Šator je jedina od gore navedenih planina koja obiluje vodom, sa više od 350 izvora. Ona je doprinijela stočarstvu i njeni pašnjaci su veoma poznati. Grahovsko polje se sastoji od dva polja - Resanovičkog polja i Pašića Polja.

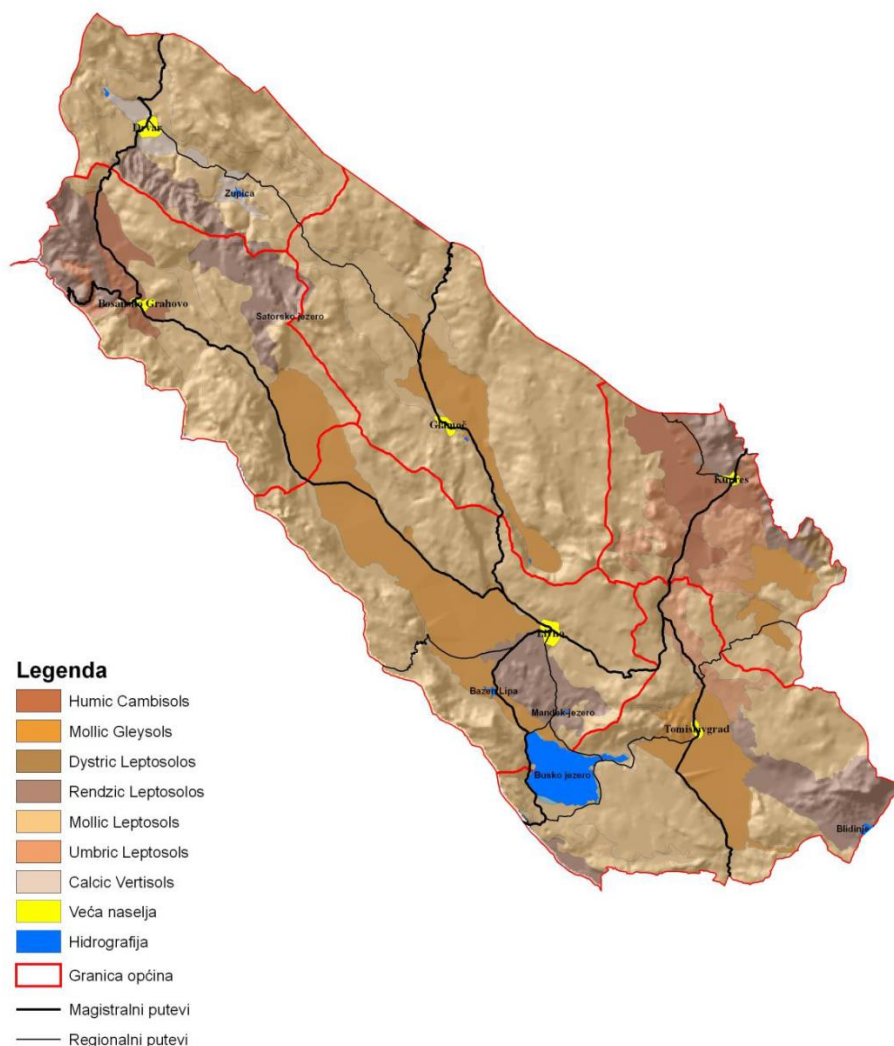
Resanovačko polje: njegove glavne karakteristike su: površina 23,02 km², na 782 m nadmorske visine, koja pripada slivu rijeke Cetine (sliv Jadranskog mora); očekivana poplavno područje od 1,69 km²; 25 vrsta ptica, bez posebnih pritisaka na okoliš, bez zaštite prirode; iskorištenost zemljišta: pašnjaci, eksploatacija gline; kraške karakteristike: Sabljića pećina i Veliki Ponori.

Pašića Polje: njegove glavne karakteristike su: površina 13,67 km², na 792 m nadmorske visine koji pripada slivu rijeke Cetine (sliv Jadranskog mora); očekivano poplavno područje od 5,78 km²; 2, 37 vrsta ptica, bez posebnih pritisaka okoline, bez zaštićenih prirodnih područja; iskorištenost

¹² U datoj količini sječive drvene mase (etat) nisu uzete u obzir šumske površine pod minama.

¹³ Izvor: ŠGD Hercegbosanske šume

zemljišta: pašnjaci; kulturna baština: prahistorijska gradina, kasna antika Refugium, srednjovjekovna crkva.

Karta 4: Karta tala Kantona 10

3.6.4. Hidrologija

U smislu hidrografije, područje opštine je podijeljeno između sliva Crnog mora i sliva Jadranskog mora. Rijeke Struga, Unac i Gudaja pripadaju Crnomorskom slivu, a rijeke Korana i Butižnica i vodotokovi Livanjskog polja pripadaju slivu Jadranskog mora. Neki vodotoci utonu u podzemlje što je uobičajeno u krškim područjima. Šatorsko jezero, kategorisano kao ledeno jezero, nalazi se na 1488 m nadmorske visine na planini Šator. Jezero se ulijeva u rijeku Unac, pritoku rijeke Une, te prema tome pripada slivu Crnog mora. Osim Šatorskog jezera, postoje dva prirodna jezera - Pečenačko jezero u Grahovskom Polju i Nuglašičko jezero u Livanjskom polju, kao i dva vještačka jezera na području Borovače i Preodca.

3.6.5. Klima i klimatske prilike

Područje Bosanskog Grahova nalazi se u rubnom pojasu između kontinentalnog i mediteranskog klimatskog područja; dakle, prisutne su karakteristike oba tipa klime, ali preovladava kontinentalna klima. Blizina mora rezultira visokim godišnjim padavinama, što čini klimu vlažnom. Prosječna temperatura u Bosanskom Grahovu je 88,2 °C. Najtopliji mjesec u godini je juli, sa prosječnom temperaturom od 17,8 °C. Najniža srednja temperatura u januaru je -1.1 °C. Bosansko Grahovo ima značajnu količinu padavina. Tokom godine prosječna godišnja količina padavina iznosi 1.532 mm. Najsušniji mjesec je august, sa 70 mm padavina. Najviše padavina ima u novembru, sa prosjekom od 139 mm.

3.6.6. Minski sumnjiva područja i rizici od prirodnih katastrofa

Minski sumnjiva površina pokriva 21,39 km, odnosno 2,7% ukupne površine opštine, obuhvatajući 13 naselja. Polovina minski sumnjive površine pokrivena je šumskim zemljištem. Prema predviđenom planu u BiH, sve minski sumnjive površine treba očistiti ili označiti do 2019. godine. Planirano je i deminiranje 9,200 m² šuma na području Grahova. Postizanje ovog cilja neće biti moguće ako se deminiranje nastavi sadašnjim tempom, što stvara značajan problem kako lokalnom stanovništvu tako i razvoju privrede, posebno turizma.

Kada govorimo o smanjenju rizika od katastrofa u Bosanskom Grahovu, postoje procesi i aktivnosti vezane za prevenciju katastrofa i ublažavanje posljedica prirodnih katastrofa. One se uglavnom odvijaju u oblasti kontrole bolesti. Životinje se trebaju vakcinisati i liječiti od bolesti, dok se usjevi tretiraju pesticidima, a herbicidi se koriste za uklanjanje korova. Veterinarske inspekcije, inspekcije sigurnosti hrane i zdravstvene kontrole biljaka prate i testiraju životinje, usjeve i hranu na patogene i bolesti, a preventivne mjere se ne poduzimaju u skladu s tim.

Na opštinskom nivou nedostaju kapaciteti za tumačenje informacija o prognoziranju opasnosti, općenito postoji vrlo malo planiranja za nepredviđene situacije, a posebno za poljoprivredni sektor. Ne postoji lokalna procjena opasnosti ni mapiranje poplava.

3.6.7- Zaštita zraka

Na području općine Bosansko Grahovo ne postoji stalni monitoring kvaliteta zraka niti program mjerenja za određene polutante (SO₂, SO_x, CO₂, CO, O₃, NO₂, NO, NO_x i dr.).

Svi industrijski pogoni koji su postojali, nisu aktivni. Zagađenje zraka uglavnom potječe od sagorijevanja iz motornih goriva, te iz individualnih ložišta tokom zimske sezone. Po popisu, evidentirano je ukupno 1.114 domaćinstava i 1.914 stanova. Pod pretpostavkom da se većina u zimskom periodu griju na drvo, postoji zagađenje plinovima koji nastaju sagorijevanjem drveta (SO₂, SO_x, CO₂, CO, O₃, NO₂, NO, NO_x i dr.). Katastar emisije nije rađen, niti su preduzimate bilo kakve mjere po pitanju zaštite vazduha.

3.6.8. Upravljanje otpadom

Prema podacima iz Strategije razvoja općine Bosansko Grahovo za period 2016-2020 na području ove općine, JKP "Grahovo" je odgovorno za prikupljanje i odlaganje otpada. Godišnja procjena je oko 500 tona prikupljenog otpada, s tim da se prikuplja sa samo 50% teritorije. Ostalih 50% domaćinstava nisu obuhvaćena uslugom, a nalaze se uglavnom u ruralnim dijelovima općine, odlažu svoj otpad na ilegalnim tj. divljim odlagalištima ili spaljuju. Tačna površina divljih odlagališta je nepoznata, a tokom 6 godina sanirane su četiri divlje deponije, ostala je jedna.

Trenutno se ne vrši selektivno prikupljanje otpada, ne znaju se ni količine ni vrste opasnih kategorija otpada. Odlagalište otpada na koje JKP trenutno odlaže otpad su Korita, površine 800.000 m³, ispunjenosti 100.000 m³. Oprema je zastarjela, što iziskuje i značajne troškove održavanja.

Obzirom da je sanitarno deponovanje siguran način zbrinjavanja otpada, postoji težnja da se, u okviru uspostavljanja sistema upravljanja otpadom, izgrade i organizuju regionalne sanitarne deponije pri čemu se (prema planovima Kantona 10) predlažu dva lokaliteta (Livno i Tomislavgrad), pri čemu bi Grahovo bilo sastavni dio sistema na lokalitetu Livno.

Međutim, trenutni ključni problem u upravljanju otpadom i komunalnim uslugama uopšteno je, prema informacijama sa terena, poslovanje preduzeća JKP Grahovo, zadnjih mjeseci i više je vrlo otežano. Na relaciji sukoba između osnivača (Opštine Bosansko Grahovo) i preduzeća, ustvari nema usluge za građane, preduzeće samostalno i paušalno naplaćuje svoju uslugu koja je slaba pa Opština Grahovo iznajmljuje uslugu od drugih opština iz okruženja i, čak se planira formirati novo preduzeće.

3.6.10. Organska proizvodnja

Poljoprivredna proizvodnja je tradicionalno opsežna uz male količine poljoprivrednih sirovina, što omogućava povoljne uslove za organsku poljoprivredu u kombinaciji sa eko-turizmom. Uprkos činjenici da veliki potencijal za organsku proizvodnju leži na području Grahovskog polja, zaštićenih prirodnih područja i prirodnih travnjaka, organska proizvodnja nije razvijena.

3.7. Poljoprivredna savjetodavna služba

Bosansko Grahovo nema odjel za poljoprivredu u opštinskoj upravi, veterinarsku službu, poljoprivrednu savjetodavnu službu niti uzgojno selekcijsku službu. Veterinarske službe se ne osnivaju na nivou opštine, tako da ih pružaju javne veterinarske službe iz Livna i dvije privatne veterinarske organizacije izvan područja opštine. Nedostatak pravovremenih, finansijski efikasnih i stalnih veterinarskih službi ima negativan uticaj na zdravlje životinja i povećava rizik od epidemioloških kriza. Nedavno osnovani Veterinarski institut u Livnu (Kantonalna veterinarska laboratorija) će omogućiti poljoprivrednicima bolji pristup testiranju kvaliteta mlijeka, zdravlja životinja i dijagnostičkih usluga za sigurnost hrane. Savjetodavna i uzgojno selekcijska služba, koja se nalazi pri Kantonalnom ministarstvu poljoprivrede u Livnu, obavlja profesionalne administrativne poslove i posvećuje vrlo malo vremena savjetodavnom radu ili prenošenju znanja i tehnologije.

Nema prodajnog objekta sa poljoprivrednim sirovinama, tako da za svaku kupovinu poljoprivrednih potrepština poljoprivrednici moraju ići u Livno, Bihać ili Banja Luku.

3.8. Struktura lokalnih vlasti i politika poljoprivrednog i ruralnog razvoja

Pored političke funkcije opštine, administrativni nivo pruža javne usluge na lokalnom nivou, uključujući i komunalne usluge i socijalne usluge, te administrativne funkcije na državnom i kantonalnom nivou koje su delegirane opštini.

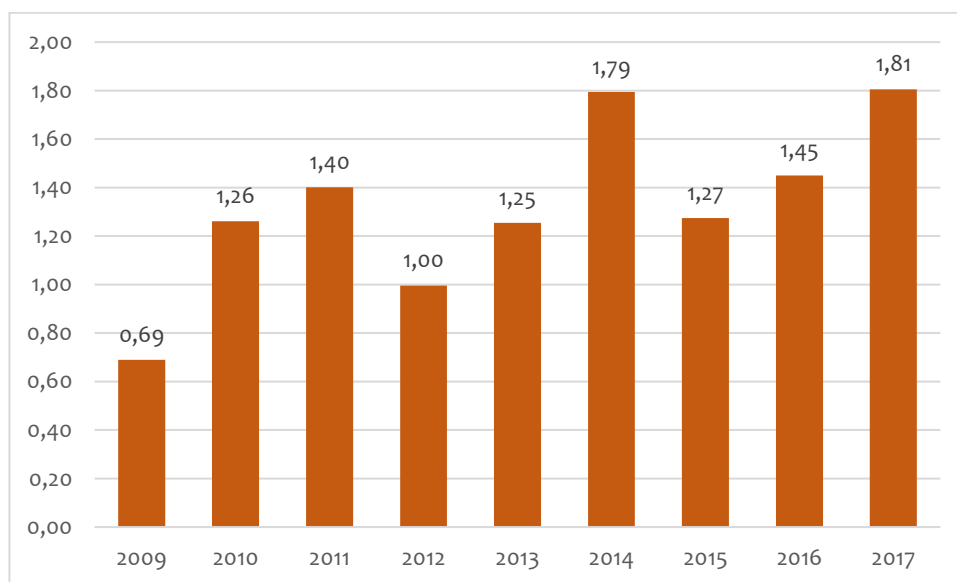
Bosansko Grahovo se sastoji od 7 mjesnih zajednica: Crni Lug, Bosansko Grahovo, Peći, Maleševci, Preodac, Tiškovac i Uništa.

Općinsku upravu čini načelnik općine i tri općinske službe:

- Služba za privredu, finansije i civilnu zaštitu
- Služba za obnovu, urbanizam, stambeno-komunalnu i imovinsko-pravne poslove
- Služba za opštu upravu i socijalnu zaštitu

Opštinska zgrada je djelimično renovirana i nije u potpunosti prilagođena potrebama zaposlenih, kao ni potrebama građana. Značajno poboljšanje bilo je otvaranje servisa građana u 2009. godini - Servisni centar za građane, čime je pružena usluga građanima. Ne postoji prostorno-planska i ekološka dokumentacija opštine. Na području opštine Bosansko Grahovo na snazi je stari austrougarski katastarski premjer. Registar vlasnika zemljišnih parcela je potpuno zastario. Opštinsko vijeće je donijelo Odluku o organizaciji zaštite na radu i spašavanju koja osigurava zajedničku organizaciju i rad zaštite i spašavanja ljudi i dobara od prirodnih i drugih nesreća velikih razmjera.

U analiziranom periodu 2009-2017 visina godišnjeg raspoloživog budžeta u općini Bosansko Grahovo se kretala između 0,69 miliona KM do 1,81 miliona KM u 2017. godini.

Izvor: Službeni glasnici opštine Bosansko Grahovo

Grafikon 22. Kretanje godišnje budžeta za opštinu Bosansko Grahovo u periodu 2009 - 2017 (planirane vrijednosti)

Budžete čine porezni i neporezni prihodi te grant sredstva sa viših nivoa vlasti (Federacija BiH, Kanton 10), čija struktura učešća varira iz godine u godinu. U 2013. godini u strukturi ukupnih budžetskih prihoda porezni prihodi su učestvovali sa 39% (0,49 miliona KM), neporezni prihodi sa 43% (0,53 miliona KM), dok su grant sredstva participirala sa 18% (0,22 miliona KM). Najveći dio prihoda odlazi na bruto plaće i naknade troškova uposlenih i odbornika opštinskog vijeća (0,74 miliona KM), ostale izdatke (0,17 miliona KM) i tekuće grantove (0,11 miliona KM).

Poljoprivredna politika i politika ruralnog razvoja

Poljoprivredna politika u Bosni i Hercegovini se, zbog složenosti političkog sistema, vodi sa nekoliko odvojenih nivoa. Entitetski nivo kreiranja i implementacije poljoprivredne politike čine zasebna ministarstva poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva Federacije BiH i Republike Srpske i zajedno sa odjelom za poljoprivredu Vlade Brčko Distrikta predstavljaju najvažnije institucije zadužene za poljoprivrednu politiku u BiH. U Federaciji BiH, osim nivoa entiteta, postoji i kantonalni (10) nivoi, čije vođenje agrarne politike u značajnoj mjeri određuje ukupni položaj

poljoprivrednih proizvođača i sektora u cjelini. Ne treba zanemariti određene oblike podrške sektoru sa općinskog nivoa, ali čija izdvajanja, osim sa lokalnog aspekta, nemaju neki opšti značaj. Visina budžetskih transfera, mjere poljoprivredne politike i politike ruralnog razvoja, kriteriji po kojima se osigurava podrška proizvođačima samo su dio politike koji je u isključivoj nadležnosti entitetskih/kantonalnih ministarstava poljoprivrede.

Kada je riječ o općini Bosansko Grahovo, za ukupan položaj njenih poljoprivrednih proizvođača od posebne je važnosti poljoprivredna politika Federacije BiH i sa nivoa Kantona 10, budući da skromni općinski budžet nema raspoloživih sredstava za unapređenje poljoprivrede i njenih ruralnih područja.

Poljoprivrednu politiku BiH, zapravo njenih entiteta Federacije BiH i Republike Srpske, odnosno kantona Federacije BiH, čine tri stuba, tj. grupe mjera i to:

I Stub – Tržišne mjere i mjere direktne podrške proizvođačima

II Stub – Strukturalne mjere i mjere ruralnog razvoja

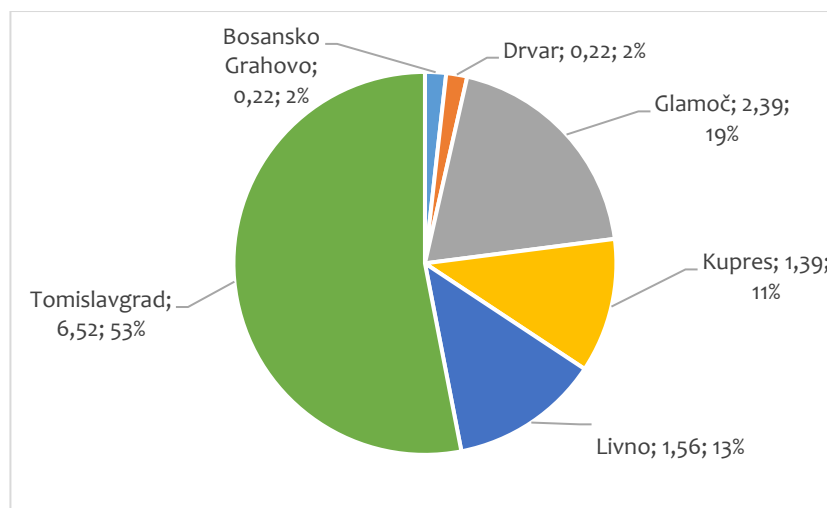
III Stub – Opšte mjere koje se odnose na poljoprivredu

Budžetska podrška poljoprivrednim proizvođačima na području općine Bosansko Grahovo dolazi sa dva nivoa: nivo Federacije BiH i nivo Kantona 10. Pri tome, podrška sa nivoa Federacije je znatno veća i važnija, u odnosu na kantonalnu podršku koja je značajno skromnija.

Budžetska podrška sektoru poljoprivrede i ruralnom razvoju Kantona 10 u periodu 2010-2015 sa kantonalnog nivoa uočava se dosta ujednačena visina ukupnih izdvajanja koja se kreće oko jednog miliona KM. Najveća izdvajanja su bila u 2013. godini (1,15 miliona KM), a najniža godinu dana kasnije, u 2014. (0,94 miliona KM). Najveći dio podrške se odnosi na direktna plaćanja poljoprivrednim proizvođačima, odnosno I stub mjera tržišno-cjenovne politike. Ovo učešće se kreće između 83,60% (2015) i 93,74% (2012) i čini ga direktna plaćanja na bazi outputa, te direktna plaćanja po ha/grlu. Podrška strukturalnim promjenama sektora poljoprivrede i ruralnom razvoju praktički izostaju, kao i opšta podrška sektoru poljoprivrede koju čine skromni iznosi za istraživanje ni razvoj te redovna izdvajanja za inspeksijske usluge (prvenstveno u veterinarstvu). Nažalost, ne postoje razdvojeni podaci na nivou općina, tako da nije moguće precizno reći koliki dio budžetske podrške sektoru se odnosio na općinu Bosansko Grahovo.

Budžetska podrška poljoprivrednim proizvođačima Kantona 10 sa federalnog nivoa je daleko veća i značajnija. Kreće se između 6,74 miliona KM (2010) i 10,30 milion KM (2015) i ima tendenciju rasta. Učešće budžetskih transfera za sektor poljoprivrede i ruralni razvoj Kantona 10 u ukupnom entitetskom iznosu je dosta visok i u 2016. godini je dostigao nivo od jedne šestine (16,05%). U strukturi budžetske podrške najveći dio se odnosi na I stub i mjere direktnih plaćanja poljoprivrednim proizvođačima. Ova podrška se kreće od 5,05 miliona KM (2012) do 12,11 miliona KM (2016) i u pojedinim godinama (2013., 2015. i 2016.) su praktički jedina vrsta podrške. Važan dio podrške kao što su podrška strukturalnim promjenama sektora i uopšte ruralnom razvoju (II stub) su neredovne i najčešće u potpunosti izostaju. Kada se govori o mjerama iz III stuba, odnosno opštim mjerama u poljoprivredi ova izdvajanja su veoma skromna, a ponekad simbolična. Upravo ovakav odnos Federacije BiH prema ovoj grupi mjera su razlog zbog čega su nerazvijene savjetodavne službe i transfer znanja inovacije u sektoru poljoprivrede.

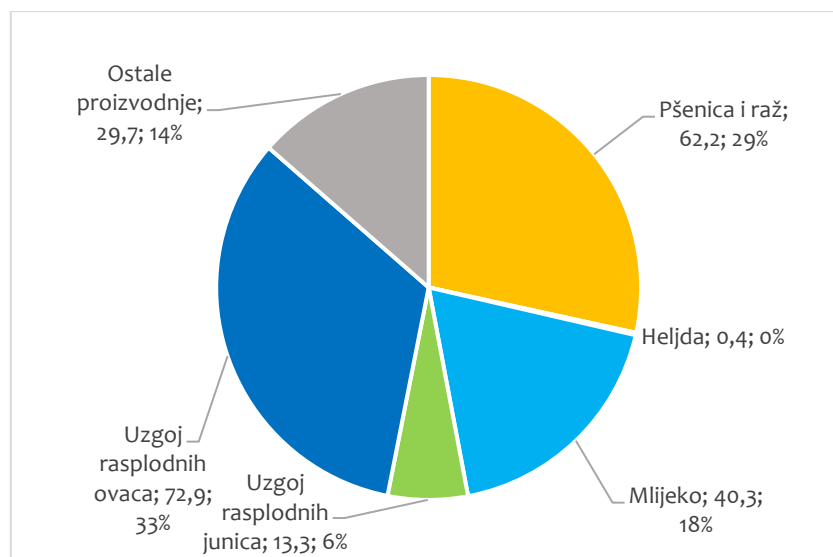
Analiza strukture ukupne budžetske podrške sektoru poljoprivrede sa nivoa Federacije BiH po općinama Kantona 10 (Grafikon 39) u 2016. godini, pokazala je da se više od polovine ovih sredstava odnosi na općinu Tomislavgrad (6,52 miliona KM, odnosno 53%), koju slijede općine Glamoč (2,39 miliona KM odnosno 19%), Livno (1,56 miliona KM odnosno 13%), dok je najmanji dio odlazio poljoprivrednim proizvođačima u Bosanskom Grahovu, zvega 0,22 miliona KM, odnosno 2% ukupnih transfera namjenjenih Kantonu 10.

Grafikon 23: Budžetska podrška sektoru poljoprivrede sa nivoa Federacije BiH po općinama Kantona 10, U milionima KM (2016)

Izvor: Baza podataka Federalnog Ministarstva poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva

Od ukupno 218,8 hiljada KM koliko su iznosila direktna plaćanja poljoprivrednim proizvođačima Bosasnkog Grahova u 2016. godini, trećina (33%) se odnosila na za uzgoj rasplodnih ovaca (72,9 hiljade KM), 29% za uzgoj pšenice i raži (62,2 hiljade KM), a 18% za proizvodnju mlijeka (40,3 hiljade KM).

Izvor: Baza podataka Federalnog Ministarstva poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva

Grafikon 24: Struktura budžetske podrške sektoru poljoprivrede sa nivoa Federacije BiH po vrstama proizvodnje prema općini Bosansko Grahovo, U 000 KM (2016)

Treba istaći da su u općini Bosansko Grahovo kao i u samom Kantonu 10, direktna plaćanja veoma osjetljivo pitanje i vrlo često (kašnjenje isplata, kreiranje budžeta) razlog nezadovoljstva i socijalnog bunta poljoprivrednih proizvođača. Pored ovoga, jedan od većih problema koji se može reći za mjere direktnog plaćanja u Federaciji BiH, samim time i u općini Bosansko Grahovo, je njihovo administriranje i sama kontrola, što su svakako jedan od ključnih uslova koje BiH mora ispuniti prije pristupanja EU. Iako u oba BiH entiteta postoje registri poljoprivrednih gazdinstava i sistemi identifikacije životinja, oni su još uvijek daleko od EU standarda i moraju se unaprijediti. Trenutni najveći problem za korektnu i poštnu implementaciju mjera direktnih plaćanja je nepostojanje adekvatnog nadzora u identifikaciji poljoprivrednog zemljišta (LPIS sistem) što daje mogućnost zloupotrebe i neefikasnih rješenja.

4. IDENTIFIKACIJA RAZVOJA PRIORITETA I POTREBA

4.1. Aktuelni razvojni dokumenti na državnom, entitetskom, kantonalnom i opštinskom nivou

Strateški plan ruralnog razvoja u Bosni i Hercegovini (2018–2021) - Okvirni dokument

Ovaj dokument, odobren od strane Vijeća ministara BiH (januar 2018. godine), jedan je od rijetkih dokumenata na državnom nivou koji su izrađeni kako bi se objedinili postojeći entitetski (Federacija BiH i Republika Srpska) strateški dokumenti. Dokument definiše šest strateških razvojnih ciljeva za poljoprivredu i ruralna područja u BiH za period 2018.–2021.

- 1) Obezbijediti stabilnost prihoda i uskladiti uslove poslovanja sa regionom;
- 2) Jačanje konkurentnosti poljoprivrede, šumarstva i ruralnih područja kroz povećanje nivoa investicija i poboljšanje prenošenja znanja i promovisanje inovacija;
- 3) Poboljšanje utrživosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda povećanjem aktivnosti dodatne vrijednosti, poboljšanjem standarda kvaliteta i sigurnosti i jačanjem veza unutar lanaca vrijednosti;
- 4) Održivo upravljanje prirodnim resursima i prilagođavanje klimatskim promjenama;
- 5) Poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima putem novih izvora prihoda i poboljšanja fizičke infrastrukture, socijalne uključenosti i dostupnosti javnih usluga i
- 6) Poboljšanje institucionalnih sistema i kapaciteta te usklađivanje pravnog okvira u poljoprivredi i ruralnom razvoju na svim nivoima vlasti sa ciljem postepenog približavanja ZPP EU.

Ovi ciljevi pružaju široki okvir za razvoj poljoprivrede i ruralnih područja (jačanje konkurentnosti, poboljšanje tržišne mogućnosti, održivo upravljanje prirodnim resursima, poboljšanje kvaliteta života i poboljšanje institucionalnih i zakonodavnih kapaciteta), istovremeno uzimajući u obzir trenutne strateške prioritete definisane u entitetima i Brčko Distriktu BiH.

Program ruralnog razvoja za Federaciju Bosne i Hercegovine 2018.–2021. (nacrt)

Program je osmišljen tako da bude kompatibilan sa principima IPARD-a, tako da struktura programa i mjere koje treba implementirati slijedi principe IPARD-a. Na ovaj način se uvodi princip upravljanja sredstvima za ruralni razvoj, čime se pokazuje ozbiljna namjera Vlade Federacije da ojača svoje kapacitete kako bi ispunila obaveze u ovoj vitalnoj oblasti u procesu približavanja standardima i zahtjevima EU.

Program ima sljedeća četiri strateška cilja:

- 1) Povećanje konkurentnosti poljoprivrednih proizvoda, sa tri podmjere:
 - Investiranje u infrastrukturu, mehanizaciju i opremu na poljoprivrednim gazdinstvima
 - Podrška osnivanju grupa proizvođača
 - Investiranje u infrastrukturu i opremu za preradu i promet poljoprivrednih proizvoda
- 2) Poboljšanje životne sredine, sa tri podmjere:
 - Podrška organskoj proizvodnji
 - Podrška zaštiti i jačanju autohtonih i genetskih resursa
 - Pilot podmjera za poljoprivredu i okoliš i podmjera za ublažavanje klimatskih promjena
- 3) Jačanje diversifikacije ruralne ekonomije, sa dvije pod-mjere:
 - Ulaganja u poljoprivredna domaćinstva
 - Ostala ulaganja u ruralna područja u Federaciji BiH
- 4) Podrška uvođenju pristupa LEADER

Da bi se postigli svi ciljevi Programa (podmjere), planira se tehnička pomoć koja se sastoji od obuke, savjetodavnih usluga i same tehničke podrške. Program također predviđa i odvojenu podršku u vezi sa šumarstvom.

Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Kantona 10 za period 2019-2024

Na osnovu definisane vizije razvoja poljoprivrede i ruralnih područja u Kantonu 10, postavljeno je pet strateških ciljeva:

- 1) Doprinijeti ekonomskom razvoju Kantona kroz investicijsku podršku za poboljšanu konkurentnost i poboljšane okvirne uslove za poljoprivrednike, kao i ruralna preduzeća koja ulažu u nove inicijative / projekte
- 2) Promovisati razvoj kvaliteta života u kantonu kroz socijalnu inkluziju, smanjenje siromaštva i uravnotežen ekonomski razvoj
- 3) Doprinijeti razvoju okoline i prirode Kantona kroz investicijsku podršku i okvirne uslove koji osiguravaju održivo i efikasno korištenje resursa
- 4) Doprinijeti društvenom razvoju Kantona kroz adekvatnu ponudu ruralne i socijalne infrastrukture i usluga
- 5) Podržati savjetodavne usluge i prenos tehnologije u poljoprivredu i preradu

Poboljšanje konkurentnosti je veliki prioritet strategije. Jačanje konkurentnosti sektora, kao i održivost poljoprivrednih gazdinstava će se podržati kroz mjere odabrane u skladu sa principima za slične mjere koje su prihvatljive u okviru IPA II i uredbi EU o ruralnom razvoju za period 2014.-2020.: Mjera 1 - Investicije u poljoprivrednu ekonomiju, Mjera 2: Ulaganja u fizičku imovinu koja se odnosi na preradu i promet poljoprivrednih i ribarskih proizvoda, Mjera 3: Zemljišna politika i okrupnjavanje zemljišta, i Mjera 4: Osnivanje grupa proizvođača.

Ruralni razvoj je ključna dopuna restrukturisanju poljoprivrednog i poljoprivredno-prerađivačkog sektora, jer će podržati stvaranje alternativnih ekonomskih aktivnosti i mogućnosti zapošljavanja. Kako bi se ojačale ove mogućnosti, podrška će biti dostupna za lokalne razvojne inicijative, uključujući i podršku za razvoj specijalizovanih tipova proizvodnje. Ovaj opšti cilj ima dvije mjere: Mjera 5: Priprema i provedba lokalnih strategija ruralnog razvoja - LEADER pristup i Mjera 6: Diversifikacija poljoprivrednih ekonomija i poslovni razvoj muškaraca i žena.

Povećanje konkurentnosti poljoprivrednog sektora mora biti praćeno odgovarajućim razmatranjem prirode i okoline. Investiciona podrška će biti dostupna za investicije i uvođenje / jačanje poljoprivrednih praksi koje doprinose ekološki prihvatljivom razvoju sektora. Za realizaciju ovog cilja postoji Mjera 7: Ublažavanje i prilagođavanje klimatskim promjenama i prateća investicijska podrška, uključujući i upravljanje vodama / vodosnabdijevanje.

Nivo zadovoljavanja normi ruralne infrastrukture, tehničke, kao i socijalne, i druge vrste infrastrukture, je nizak među stanovništvom Kantona 10. Stoga će se Mjera 8 - Javne investicije u ruralnu infrastrukturu provesti uz pomoć donatora i drugih resornih ministarstava u kantonu.

Konačno, nedostatak informacija i znanja među poljoprivrednicima o novim tehničkim mogućnostima, novim proizvodima, novim tržištima itd. čini se važnom preprekom za razvoj sektora u Kantonu, tako da iz ovih razloga postoji Mjera 9: Prenošenje znanja i jačanje savjetodavnih službi.

Strategija razvoja općine Bosansko Grahovo za period 2016-2020

Strategija razvoja općine Bosansko Grahovo 2016-2020 predviđa ostvarivanje tri cilja:

1. Stvoreni uslovi za razvoj privrede na bazi prirodnih pogodnosti Bosanskog Grahova
2. Razvijena infrastruktura i efikasna javna uprava u pružanju svima dostupnih javnih usluga
3. Razvoj efikasnog sistema zaštite okoline

U okviru strateškog cilja 1 definisana je potreba stavljanja u funkciju poljoprivrednih resursa, naročito u stočarstvu i proizvodnji mlijeka. Poljoprivredu generalno treba bolje organizirati i potrebno je razviti sistem poticajnih mjera. U saradnji sa nevladinim sektorom očekuje se jačanje kapaciteta za stvaranje turističke ponude i promociju prirodnih vrijednosti opštine Bosansko Grahovo. Razvojem promotivnih instrumenata, a potom i konkretnih turističkih ponuda očekuje se povećanje broja posjetioca, i naročito razvijanje infrastrukture za zimski turizam i rekreativni turizam. Prioritetne oblasti u okviru cilja 1 su (1) integrisani razvoj poljoprivrede kroz kooperativnu proizvodnju, (2) pokretanje i razvoj drveno-prerađivačke i prehrambene industrije, (3) privlačenje direktnih investicija i (4) Stavljanje prirodnih resursa u funkciju razvoja turističkog sektora u privredi.

U okviru strateškog cilja 2 Opštinska uprava treba razviti prioritete u oblasti zaštite zdravlja stanovnika, osigurati bolje obrazovanje i srednjoškolski sistem u opštini te razviti podršku poljoprivrednim proizvođačima. Priroitet ovog cilja su (1) Unaprijediti postojeću infrastrukturu i kapacitete u oblasti zdravstva, socijalne pomoći, obrazovanja, turizma, civilne zaštite, sporta i komunalnih usluga i (2) Racionalizirati i poboljšati javnu upravu u korist građana i civilnog sektora.

Konačno strateški cilj 3 definiše povećanje kapaciteta za nastavak razvijanja sistema za vodosnabdijevanje i pripremu dokumentacije za rješavanje komunalnih otpadnih voda. Preduzeće mora razviti realan plan rada i u oblasti prikupljanja otpada te podići sistemupravljanja otpadom, a u razvoj uključiti kapacitete nevladinog sektora i staviti ih u funkciju partnerstva. Priroiteti u okviru cilja 3 i zaštite okoline se svode na (1) Zaštita i valorizacija postojećih prirodnih i kulturnih vrijednosti, (2) Unapređenje komunalne i društvene infrastrukture za ravnomjeran i održivi razvoj grada i sela i (3) Kontinuirano unapređenje obrazovanja i komunikacije sa zainteresovanim stranama (industrija, stanovništvo) na lokalnom i regionalnom nivou.

4.2. Radionice učesnika i diskusije fokus grupa i procjena potreba

Lokalni razvoj pod vodstvom zajednice je metoda lokalnog razvoja koja angažuje lokalno stanovništvo da preuzme inicijativu za pripremu i provedbu aktivnosti koje će potaknuti lokalni razvoj.

Ključni dio metodologije lokalnog razvoja pod vodstvom zajednice je priprema SWOT analize u kojoj učesnici definišu potrebe i potencijale lokalnog područja. To je suštinski doprinos za procjenu potreba koje nadopunjuju statističku analizu.

SWOT analiza se zasniva na ključnim karakteristikama područja, društveno-ekonomskom i ekološkom kontekstu, i što je najvažnije, zasniva se na konsultacijama sa zajednicom i zainteresovanim stranama.

4.3. SWOT analiza prema tematskim grupama

20. i 21. marta te 3. aprila 2017. godine u opštini Bosansko Grahovo održane su radionice SWOT analiza. Sve relevantne zainteresovane strane, okupljene u fokus grupe, bile su prisutne na radionicama: poljoprivrednici, lokalna uprava i nevladine organizacije.

Meso i mlijeko	
Prednosti	Nedostaci
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Povoljni prirodni uslovi za proizvodnju mesa i mlijeka (dominantna travnata područja na prirodnim livadama i pašnjacima) ▪ Znanje poljoprivrednika /farmera ▪ Dobra prilagodba poljoprivrednika novim tržišnim situacijama ▪ Tradicija u proizvodnji mesa i mlijeka ▪ Mladi su uključeni (i pomažu jedni drugima) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Česte bolesti životinja ▪ Neadekvatno organizovane veterinarske usluge na tom području ▪ Nedostatak silaže za hranu ▪ Nedovoljan izvor finansiranja za kupovinu ovaca ▪ Uzgajivači nisu organizovani u zadruge, kao ni dobavljači ▪ Nedovoljna snabdjevenost vodom I strujom ▪ Slabi prosječni prinosi po glavi ▪ Loš sastav matičnog fonda (nedostatak pasmina samo za proizvodnju mlijeka) ▪ Niži tehnički i tehnološki nivo ▪ Visoke cijene veterinarskih usluga
Mogućnosti	Prijetnje
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Proizvodnja mlijeka kao najpodržavaniji proizvod na nivou FBiH i na kantonalnom nivou; ▪ Neispunjena potražnja za mlijekom i mliječnim proizvodima na domaćem i međunarodnom tržištu; ▪ Blizina EU (hrvatskom) tržištu; ▪ Napredak BiH u procesu EU integracije; ▪ Potrošači prepoznaju proizvode sa robnim i zaštitnim znakom i plaćaju višu cijenu za takve proizvode. ▪ Tursko tržište je otvoreno i potražuje meso ▪ Uvođenje novih sorti usjeva ▪ Stvaranje zadruga i pristup tržištu ▪ Veliki potencijal za povećanje proizvodnje 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Uvoz mesa (niska cijena mesa) ▪ Poljoprivredna politika na federalnom nivou ne poštuje mala i ruralna područja ▪ Slaba poljoprivredna politika na svim nivoima ▪ Emigracija stanovnika tog područja ▪ Nerazvijene veterinarske usluge ▪ Smanjena kupovna moć stanovništva ▪ Politička nestabilnost I loše okruženje za poslovanje (manjak potencijalnih investitora)
Pčelarstvo	
Prednosti	Nedostaci
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Tradicija pčelarstva ▪ Znanje pčelara ▪ Poručje ima izvrstan potencijal za pčelarstvo ▪ Pčelari su organizovani u udruženje ▪ Postojeće regionalno tržište za sav proizvedeni med, ▪ “Dinarski med” je priznat na tržištu ▪ Direktna prodaja (na imanju) je ključni tržišni kanal za med ▪ Kalendar cvjetanja pčelarskih pašnjaka ▪ Izobilje pčelarskih pašnjaka ▪ Zainteresovanost mladih za pčelarstvo 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Migratorni pčelari često ne poštuju pravila i odluke vezane za red na pčelarskim pašnjacima ▪ Politika Vlade u ovom sektoru je veoma loša i podrška nije adekvatna ▪ Pčelari nemaju dovoljno opreme ▪ Niska kvaliteta materijala za proizvodnju, uvoznog voska, košnica, itd. ▪ Loše investiranje u marketing ▪ Nepravilne inspeksijske kontrole ▪ Neadekvatna priprema vlastitih košnica ▪ Ne postoje laboratorije za analizu meda
Mogućnosti	Prijetnje
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Susjedstvo EU ▪ Uzgoj medonosnog bilja ▪ Stvaranje novih pravila i zakona za pčelarski sektor 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Pravila i zakoni nisu primjenjeni ▪ Migratorni pčelari dovode previše pčela na pašnjake ▪ Globalne klimatske promjene

<ul style="list-style-type: none"> ▪ Potošačko interesovanje za druge pčelarske proizvode (propolis i matičnu mliječ, itd.) ▪ Mladi pokazuju interesovanje za pčele ▪ Sredstva (budžetske dodjele) u svrhu podrške pčelarstva na nivou FBiH i na kantonalnom nivou; ▪ Napredak BiH u procesu EU integracija (pristup IPARD fondovima); 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Nije uspostavljen sistem kontrole ▪ Nepoštena konkurencija u obliku meda sumnjivog porijekla i kvalitete po nižim cijenama. ▪ Loša komunalna infrastruktura (veliki broj septičkih jama) ugrožava zdravlje pčelinjih zajednica;
Poljoprivreda	
<i>Prednosti</i>	<i>Nedostaci</i>
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Odlični prirodni resursi ▪ Nezagađeno zemljište kao osnov za organsku proizvodnju ▪ Dobar geostrateški položaj ▪ Odličan turistički potencijal ▪ Povoljni prirodni uslovi za stočarsku proizvodnju (dominantna travnata područja prirodnih pašnjaka i livada) ▪ Tradicija 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Mali poljoprivredni posjedi i usitnjene poljoprivredne parcele ▪ Nepovoljna dobna struktura poljoprivrednika ▪ Udaljenost od većih tržišta ▪ Zastarjela i prevazišla poljoprivredna mehanizacija ▪ Nerazriješen problem odvodnjavanja ▪ Nezaštićeni izvori pitke vode ▪ Nema savjetodavne službe, niti odsjeka za poljoprivredu u opštinskoj administraciji ▪ Loše investiranje u marketing na lokalnom tržištu ▪ Nerazvijen ruralni turizam ▪ Nedostatak navodnjavanja i drenaže ▪ Loša organizacija proizvođača (manjak udruženja/zadruga) ▪ Loša građanska osviještenost o okolišu ▪ Loše investiranje u marketing na lokalnom tržištu ▪ Nizak nivo tehnike i tehnologije ▪ Nizak nivo proizvodnje/prosjeka prinosa
<i>Mogućnosti</i>	<i>Prijetnje</i>
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Pristup EU fondovima ▪ Organska proizvodnja ▪ Dobra geostrateška pozicija ▪ Proizvodnja ljekovitog i aromatičnog bilja ▪ Jačanje odnosa između privatnog sektora i lokalnih zajednica ▪ Potencijal u obnovljivim izvorima energije ▪ Potencijal za razvoj turizma ▪ Razvoj uzgoja stoke i proizvodnje mlijeka ▪ Uspostavljanje agencije za sigurnost hrane ▪ Poljoprivreda kao strateški cilj ekonomije na kantonalnom i opštinskom nivou 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Nelojalna konkurencija sa uvoznim proizvodima, nezaštićena domaća proizvodnja ▪ Visoke cijene veterinarskih usluga i čest problem sa životinjskim bolestima ▪ Smanjena kupovna moć stanovništva. ▪ Politička nestabilnost i loša okolina za poslovanje (manjak potencijalnih investitora); ▪ Ekonomska kriza ▪ Manjak institucione saradnje sa kantonalnim i federalnim vlastima ▪ Nizak nivo inkluzije lokalnog stanovništva u planiranje razvoja
Lokalna ekonomija	
<i>Prednosti</i>	<i>Nedostaci</i>

<ul style="list-style-type: none"> ▪ Bogatstvo u prirodnim resursima (voda, šume, poljoprivredna zemljišta, tresetišta, glina, šljunak) ▪ Tradicija u ekonomskim aktivnostima, posebno u drvoprerađivačkoj industriji ▪ Početak rada grahovačke ciglane, prilika za nova radna mjesta ▪ Povoljni uslovi za razvoj poljoprivrede (stočarstvo, mljekarstvo, pčelarstvo), saradnja sa mljekarom iz Livna i Bihaća ▪ Povećan broj poljoprivrednih posjeda ▪ Postojeći kapacitet za proizvodnju mlijeka i trend u porastu ▪ Prirodno i kulturno-historijsko nasljeđe ▪ Dobra geostrateška pozicija (granica sa EU) ▪ Izobilje ljekovitog/aromatičnog bilja ▪ Puno prostora za nove poljoprivredne zgrade 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Visoka stopa nezaposlenosti ▪ Nizak razvojni indeks (9,8%) ▪ Nerazrješeni imovinski odnosi ▪ Loše vođena privatizacija (uništeni industrijski kompleksi) ▪ Nizak nivo finalizacije proizvoda ▪ Loša organizacija poljoprivrednika i poljoprivredne proizvodnje (izuzev udruženja pčelara) ▪ Ne postoji savjetodavna služba niti ddsjek za poljoprivredu u opštinskoj administraciji ▪ Nedostatak dokumentacije prostornog planiranja i strateške dokumentacije ▪ Loša transportna povezanost sa ostalim opštinama, ▪ Nerazvijena turistička infrastruktura ▪ Negativna demografska situacija i visoka stopa migracije ▪ Bez tržišta rada ▪ Ograničena opštinska nadležnost ▪ Slabi opštinski objekti ▪ Nema kapaciteta za upravljanje projektnim ciklusom ▪ Nema prikupljanja ni procesuiranja podataka ▪ Disfunkcionalne javne kompanije
Mogućnosti	Prijetnje
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Početak dijaloga za rješavanje i korištenje postojećih resursa u nadležnosti viših nivoa vlasti (šumarstvo) ▪ Jačanje veza između privatnog sektora i lokalnih zajednica ▪ Uspostavljanje poslovne saradnje sa dijasporom ▪ Razvoj poslovnih zona ▪ Promocija ekonomskih prilika i potencijala ▪ Jačanje kapaciteta za pripremanje i implementaciju projekata ▪ Potencijal u obnovljivim izvorima energije (biomasa, solarna) ▪ Potencijali za razvoj turizma (pećina Ledenica, Šatorsko jezero) ▪ Bliska granica sa EU (međugranična saradnja) ▪ Razvoj uzgoja ovaca 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Manjak institucionalne saradnje sa kantonalnim i federalnim nivoima vlasti ▪ Negativna demografska situacija ▪ Nedostatak interesovanja za cjelokupni razvoj i obrazovanje siromašnih ▪ Niska inkluzija lokalnog stanovništva u razvojnom planiranju ▪ Nedostatak kapaciteta za razvojno planiranje na opštinskom nivou ▪ Nedostatak veterinarskih usluga i problem sa životinjskim bolestima ▪ Niske cijene mlijeka ▪ Ekonomska kriza i nestabilna politička situacija u zemlji
Kvalitet života	
Prednosti	Nedostaci
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Dobro razvijena saradnja opštine i NVO sektora ▪ Započeta saradnja sa dijasporom ▪ Bogati vodni resursi ▪ Očuvani prirodni resursi ▪ Nacrt plana za integrisani lokalni 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Neriješena zdravstvena i socijalna zaštita za sve kategorije stanovništva ▪ Nepovoljna dobna struktura stanovništva ▪ Nedostatak profesionalnog i obučenog osoblja u uslužnim djelatnostima ▪ Nedovoljna IT oprema u svim uslužnim

razvoj	<p>institucijama posebno u školstvu i zdravstvu</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Nezaštićeni izvori pitke vode ▪ Bez srednjoškolskog obrazovanja ▪ Niska ekološka i komunalna osviještenost građana ▪ Nedostatak sredstava za socijalnu zaštitu lokalnog stanovništva ▪ Nedovoljno snabdijevanje pitkom vodom ▪ Stara oprema za sabdijevanje strujom i problem sbdijevanjem istom ▪ Neriješen problem sa uslugom sakupljanja otpada, pretežno u ruralnim područjima ▪ Odlaganje otpada na ilegalnim deponijama
Mogućnosti	Prijetnje
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Dobra geostrateška pozicija ▪ Mogućnost razvoja međugranične saradnje u oblastima kulture, sporta i turizma ▪ Međuregijska i međuopštinska saradnja javne uprave ▪ Kao turističke ponude koristiti prirodne resurse ▪ Jačanje nevladinih organizacija za zaštitu okoliša ▪ Investiranje u opštinske kapacitete 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Negativni migracioni trendovi ▪ Spor process pripreme međugranične i transteritorijalne saradnje ▪ Nepovoljna ekonomska i politička situacija ▪ Mito i korupcija još su prisutni u javnoj upravi ▪ Nedostatak obrazovanih ljudi ▪ Glavni prometni putevi su udaljeni od ovog područja

4.4. Definicija lokalnih razvojnih potreba

Zbog činjenice da u Bosanskom Grahovu više od 90% obradivih površina nije obrađeno, postoji ogroman potencijal za povećanje površine obradivog zemljišta. Povećanje proizvodnje, posebno žitarica i krmnog bilja, bilo bi logična posljedica tog procesa. U isto vrijeme to bi poljoprivrednicima omogućilo uvođenje novih vrsta usjeva. Sadašnje stanje krmne proizvodnje je uglavnom slabo, prinosi su skromni, a kvalitet proizvedene krme je nizak. Konkurentna stočarska proizvodnja zahtijeva visokokvalitetnu i jeftinu stočnu hranu. Livade i pašnjaci su veoma važni i njihovo održavanje treba poboljšati: botanički sastav travnjaka je zanemaren i zastario i travnjaci se ne obrađuju redovno.

Stočarska proizvodnja, a posebno uzgoj ovaca, tradicionalno je siguran izvor prihoda u Bosanskom Grahovu. Postoji potreba za razvojem nove uzgojne selekcije, odgovarajućom prehranom životinja, za borbom protiv bolesti životinja i povećanjem gustoće uvjetnih grla stoke.

Potrebno je ulagati u poljoprivrednu ekonomiju, posebno u novu poljoprivrednu mehanizaciju i opremu, kako bi se poboljšala konkurentnost, održivost i otpornost malih poljoprivrednih proizvođača.

Stvaranje zadruga je jedno od rješenja za ublažavanje posljedica usitnjenosti poljoprivrednih posjeda i niske proizvodnje. Zavisnost poljoprivrede od uvoza svih vrsta potrepština (upotrebljeni materijali, pesticidi, đubriva, mašine i oprema) dodatno pogoršava situaciju za male proizvođače. U zadruzi će imati priliku da pregovaraju sa dobavljačima o povoljnijoj kupovi poljoprivrednih sirovina, kao što su sjeme, mineralna đubriva i pesticidi.

Znanje i stručnost u modernoj poljoprivredi predstavljaju resurse od velikog značaja. Kursevi i programi obuke trebaju biti osmišljeni tako da poljoprivrednici dobiju najnovija znanja, kao i dokazane vještine potrebne za upravljanje tehnologijama koje će dovesti do povećanja proizvodnje, smanjenja troškova proizvodnje i povećanja kvaliteta. Opština Bosansko Grahovo, angažovanjem stručnjaka za tematske kurseve i kraćim programima stručnog usavršavanja, pripremljenih na osnovu problema koje su definisala udruženja poljoprivrednih proizvođača, uz relativno niske troškove, mogu poslati snažnu poruku posvećenosti misiji pružanja javnih usluga svojim građanima. Ova aktivnost je od posebnog značaja kada se uzme u obzir nepostojanje poljoprivredne savjetodavne službe, kako na kantonalnom tako i na opštinskom nivou, koja bi formalno trebala pružiti navedene obuke.

Turističke, kao i izvozne, mogućnosti ključne su za razvoj i poboljšanje života stanovnika Bosanskog Grahova, uzimajući u obzir dragocjene prirodne resurse i blizinu Jadranskog mora, turističku uslugu zasnovanu na planinskom turizmu, prirodnim bogatstvima, kulturnoj baštini i ukusnoj hrani, regionalnom povezivanju, izgradnji turističkih kapaciteta i proizvodnji hrane u takvom okruženju.

Različite vrste mliječnih proizvoda se tradicionalno proizvode za potrošnju u domaćinstvu. Prerada poljoprivrednih proizvoda na farmi i direktna prodaja su rješenja za male poljoprivrednike da povećaju prihode, posebno one koje se odnose na turističku ponudu.

Poljoprivredna proizvodnja ima veliki potencijal za razvoj i treba je podržati na različite načine.

To je uloga opštine, i uprkos činjenici da je Bosansko Grahovo mala opština, prikladno je osnovati jedinicu ili zaposliti osoblje koje bi se bavilo poljoprivredom i ruralnim razvojem.

Jedan od glavnih problema s kojim se susreću uzgajivači je nedovoljna i skupa veterinarska služba. Veterinari ne dolaze na vrijeme i ne pružaju uzgajivačima dovoljno informacija o zdravstvenom statusu stoke.

Planiranje razvoja poljoprivrede mora biti zasnovano na pouzdanim i ažuriranim podacima. Postojeće metode vođenja baze podataka i osnova na kojoj se poljoprivrednici evidentiraju ne odražavaju stvarno stanje. Zbog toga je potrebno ažurirati bazu podataka na opštinskom nivou u koju će biti uključeni svi poljoprivrednici, sa svim svojim poljoprivrednim resursima, koji žele da prodaju svoje proizvode.

Budući da se radi o ekološko osjetljivom području, potrebno je riješiti problem otpada iz poljoprivrede, kao što je ovčja vuna i odlaganje stajskog gnojiva. Ovo pitanje je posebno važno u pogledu ispunjavanja standarda EU u ovoj oblasti.

Najlošiji pristup fizičkoj infrastrukturi vezan je za kanalizacioni sistem u ruralnim područjima. Otpad iz seoskih domaćinstava i problem nezakonitog odlaganja otpada je još jedan teret za okoliš koji se mora riješiti.

Fizička infrastruktura u ruralnim područjima je nedovoljno razvijena i potrebni su značajni napori da se to poboljša. Nedostatak zdravstvene zaštite za ruralno stanovništvo je značajan problem. Zastarjele katastarske knjige i neusklađenost zemljišnih knjiga sa situacijom na terenu uzrokuju poteškoće u upravljanju poljoprivrednim zemljištem i otežavaju razvoj poljoprivrede.

5. VIZIJA

Bosansko Grahovo je mjesto sa razvijenom fizičkom i socijalnom infrastrukturom i tradicijom u poljoprivrednoj proizvodnji, sa očuvanjem tradicionalnih znanja, koja bi primjenom savremenih standarda mogla osigurati dodatni prihod za svoje stanovništvo kroz povećanje primarne proizvodnje, prerade, marketinga i direktnu prodaju lokalnih proizvoda uglavnom kroz poboljšanje turističkih usluga.

6. CILJEVI I MJERE

Nakon analize poljoprivrednog sektora u opštini Bosansko Grahovo, strateške odrednice (ciljevi) zaključene SWOT analizom u ruralnom razvoju su:

Cilj 1:

Poboljšati konkurentnost i efikasnost poljoprivredne proizvodnje, prerade hrane i plasiranja poljoprivrednih proizvoda na tržište

Analiza stanja u poljoprivrednom sektoru pokazala je da poljoprivreda nije konkurentna i da se mjere za poboljšanje njene tržišne pozicije moraju poduzeti sa svih nivoa, uključujući i opštinski nivo. Brojna iskustva novih članica EU i zemalja regiona jasno ukazuju na to da su ulaganja u modernizaciju i povećanje proizvodnih kapaciteta u poljoprivrednoj proizvodnji i preradi jedan od sigurnih načina za povećanje konkurentnosti.

Poljoprivredna proizvodnja u opštini i dalje ima znatno prirodan karakter, tj. većina proizvodnje se koristi za vlastite potrebe. Ovo je rezultat ograničenih proizvodnih kapaciteta mnogih malih porodičnih domaćinstava koji ne proizvode više nego što im je potrebno, kao i nedostatkom mogućnosti da prodaju male i povremene viškove poljoprivrednih proizvoda. Iz tih razloga potrebne su nove investicije za povećanje proizvodnih kapaciteta poljoprivrednih domaćinstava, modernizaciju proizvodnje i prerade kroz uvođenje novih tehnologija, povećanje kvaliteta i bezbjednosti poljoprivrednih proizvoda, podršku specijalizaciji proizvodnje i bolji pristup tržištu kroz marketinške aktivnosti.

Mnoge investicije su potrebne za poboljšanje konkurentnosti i efikasnosti poljoprivredne proizvodnje u Bosanskom Grahovu. Među njima su oni u modernizaciji mehanizacije i opreme, povećanju broja i kvaliteta stočnog fonda, povećanju površina pod poljskim usjevima, povećanju intenziteta korištenja obradivog zemljišta putem navodnjavanja i jačanjem infrastrukture u završnoj obradi, preradi i distribuciji poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda. Ova podrška treba da dolazi sa svih nivoa vlasti, treba da bude povezana sa stalnim direktnim plaćanjima / podsticajima za proizvođače i da se postepeno usklađuje sa mjerama direktne podrške utvrđenim u Zajedničkoj poljoprivrednoj politici EU (ZPP).

Što se tiče opštine Bosansko Grahovo, skromna sredstva opštinskog budžeta treba da budu udružena sa (sufinansiranje) sopstvenim sredstvima poljoprivrednih proizvođača i donatorskim sredstvima. Potrebno je osigurati i povoljne kredite komercijalnih banaka i drugih finansijskih institucija koje će pratiti investicije sa odgovarajućim kreditnim proizvodima. Veće investicije treba prepustiti višim nivoima vlasti, dok opštinski budžet treba da podrži manje finansijski zahtjevne investicije koje mogu riješiti neke od pitanja konkurentnosti poljoprivredne proizvodnje. Podrška nabavci novih ili povećanju postojećih proizvodnih jedinica (krava muzara, ovaca, košnica, sadnica voća) i nabavka opreme potrebne poljoprivrednim domaćinstvima mogu biti neke od mjera u ovom Planu lokalnog ruralnog razvoja. Prepoznat je značaj potrebe za ulaganjem u kapacitete privremenog ili trajnog skladištenja, završne obrade i prerade poljoprivrednih proizvoda, a cilj 1 podrazumijeva finansijsko učešće opštine u takvim projektima (nabavka laktofriza, izgradnja skladišta za poljoprivredne proizvode, itd.). Konačno, ovim planom se utvrđuju aktivnosti opštinskog učešća za podršku promociji brendova lokalnih poljoprivrednih proizvoda (dinarski med, džemovi, itd.) kao aktivnosti koje direktno utiču na jačanje konkurentnosti.

Postoje dva prioriteta za postizanje cilja 1:

Prioritet 1.1. Jačanje konkurentnosti poljoprivredne proizvodnje i prehrambene industrije

Prioritet 1.2. Jačanje saradnje i uspostavljanje poljoprivredno-prehrambenog lanca opskrbe

Budući da je planirano provođenje brojnih mjera kroz implementaciju strateških dokumenata, na nivou entiteta i kantona, predložene su dvije mjere za svaki od planiranih prioriteta. U okviru Prioriteta 1 predložene su sljedeće mjere:

Mjera 1.1.1. Investicije u poljoprivredna domaćinstva**Mjera 1.1.2. Ulaganja u sredstva za poboljšanje privremenog skladištenja, prerade i plasiranja poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda na tržište**

Navedene mjere predložene su u okviru prioriteta 2.

Mjera 1.2.1. Podrška osnivanju poljoprivredno-prehrambenih zadruga / grupa / organizacija

Veza sa strateškim ciljem	1.Poboljšanje konkurentnosti i učinkovitost poljoprivredne proizvodnje, prerade hrane i tržišnog plasiranja poljoprivrednih proizvoda u opštini Bosansko Grahovo		
Prioritet	1.1. Poboljšanje konkurentnosti poljoprivrede i primarne prerade hrane		
Naziv mjere	Mjera 1.1.1.: Ulaganja u poljoprivredna gazdinstva		
Opis mjera sa okvirnim područjima aktivnosti	Cilj ove mjere je da pospješi cjelokupni rad poljoprivrednih posjeda u proizvodnji primarnih poljoprivrednih proizvoda; Aktivnosti će uključivati projekte vezane za podršku kupovine nove stoke (krava, ovaca, koza I košnica), te kupovine mehanizacije i opreme.		
Strateški projekti	Investiciona podrška poljoprivrednim gazdinstvima		
Indikatori za praćenje rezultata mjere	Indikatori	Početne vrijednosti	Ciljne vrijednosti
	- Broj implementiranih projekata - Broj projekata raspodjeljenih na podsektore	- 0 - 0	- Ostaje da se odluči
Razvojni uticaj i doprinos prioritetu mjere	- Poboljšana produktivnost, kvalitet proizvoda i prihod za poljoprivrednike		
Indikativna finansijska konstrukcija sa izvorima finansiranja	Iznos: Izvor:		
Period implementacije mjere	2020 – 2024		
Institucija nadležna za koordinaciju provedene mjere	Opština Bosansko Grahovo		
Nosioci mjere	Opština Bosanskog Grahova		
Ciljna grupa	Poljoprivrdnici i ruralni stanovnici		

Poveznica sa strateškim ciljem	1. Unaprijediti konkurentnost i efikasnost poljoprivredne proizvodnje, prerade hrane i tržišnog plasiranja poljoprivrednih proizvoda u opštini Bosansko Grahovo		
Prioritet	1.1. Poboljšanje konkurentnosti poljoprivrede i primarne prerade hrane		
Naziv mjere	Mjera 1.1.2: Ulaganja u poboljšanje skladištenja, prerade i plasiranja		

	poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda na tržište		
Opis mjera sa okvirnim područjima aktivnosti	Cilj ove mjere je poboljšanje infrastrukture za skladištenje, preradu i distribuciju poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda. Aktivnosti će uključivati projekte koji se odnose na podršku kupovini laktofriza, različite opreme za preradu hrane, skladišta itd.		
Strateški projekti	Investiciona podrška poljoprivrednim gazdinstvima, poljoprivrednim udruženjima/zadugama		
Indikatori za praćenje rezultata mjere	Indikatori	Početne vrijednosti	Ciljne grupe
	- Broj implementiranih projekata - Broj projekata raspodjeljenih na podsektore	- 0 - 0	- Ostaje da se odluči
Razvojni uticaj I doprinos prioritetu mjere	- Poboljšana produktivnost, kvalitet proizvoda i prihod za poljoprivrednike		
Indikativna finansijska konstrukcija sa izvorima finansiranja	Iznos: Izvor:		
Period implementacije mjere	2021 – 2024		
Institucija nadležna za koordinaciju provedenih mjera	Opština Bosansko Grahovo		
Nosioci mjere	Opština Bosanskog Grahova		
Ciljna Grupa	Poljoprivrednici i poljoprivredna udruženja/zadruge		

Poveznica sa strateškim ciljem	1. Unaprijediti konkurentnost i efikasnost poljoprivredne proizvodnje, prerade hrane i tržišnog plasiranja poljoprivrednih proizvoda u opštini Bosansko Grahovo		
Prioritet	1.2. Poboljšanje lanca vrijednosti i povećanje kvaliteta proizvoda kroz zaštitu i valorizaciju tipičnih / tradicionalnih proizvoda		
Naziv mjere	Mjera 1.2.1: Podrška osnivanju poljoprivredno-prehrambenih zadruga / grupa / organizacija		
Poveznica sa strateškim ciljem	Podrška grupama proizvođača i proizvođačkim organizacijama i zadugama će doprinijeti poboljšanju poljoprivrednih struktura. Aktivnosti će uključivati osnivanje novih grupa proizvođača ili razvoj postojećih kako bi se proizvodnja i proizvodnja članova grupe proizvođača prilagodili zahtjevima tržišta (posebno za tržište EU kao što je Hrvatska), te uspostavljanje zajedničkih pravila o proizvodnim informacijama, uključujući i informacije o berbi i dostupnosti.		
Strateški projekti	Uspostavljanje grupa proizvođača, udruženja i zadruga		
Indikatori za praćenje rezultata mjere	Indikatori	Početne vrijednosti	Ciljne vrijednosti
	- Broj osnovanih grupa proizvođača - Broj osnovanih udruženja - Broj osnovanih zadruga	- 0 - 0	- Ostaje da se odluči

Razvojni uticaj i doprinos prioritetu mjere	- Povećan prihod i broj radnih mjesta u poljoprivredi
Indikativna finansijska konstrukcija sa izvorima finansiranja	Iznos: Izvor:
Period implementacije mjere	2021. – 2024.
Institucija nadležna za koordinaciju provedene mjere	Opština Bosnasko Grahovo
Nosioci mjere	Opština Bosanskog Grahova
Ciljna grupa	Poljoprivrednici su zainteresovani za osnivanje grupa proizvođača, udruženja i zadruge

Cilj 2:

Poboljšati kvalitet života u ruralnim područjima kroz stvaranje novih izvora prihoda i poboljšanje infrastrukture i dostupnosti javnih/socijalnih usluga

Poljoprivreda je najvažnija ekonomska aktivnost ruralnih područja u opštini Bosansko Grahovo, ali zasigurno ne može biti jedina za mnoga seoska domaćinstva u posmatranom području. Diversifikacija ekonomskih aktivnosti smatra se ključnom komponentom ruralnog razvoja u određenoj oblasti. Planirane investicije u poljoprivredni i prehrambeni sektor će osigurati dugoročnu održivost sektora, naravno, ako se realizuje planirana podrška predložena u strateškim dokumentima na nacionalnom, entitetskom i kantonalnom nivou. Međutim, iako će ulaganja u primarne sektore donekle podržati opšti rast, ona vjerovatno neće značajno uticati na rast BDP-a, tj. na povećanje zaposlenosti. Zato je neophodna i diversifikacija u ruralnim oblastima. Razvoj nepoljoprivrednih aktivnosti, kao što su seoski turizam, prerada poljoprivrednih proizvoda (posebno sireva), prerada drveta, obrti ili neke druge uslužne djelatnosti, stvara manju zavisnost prihoda od poljoprivredne proizvodnje i istovremeno stvara prihod iz više izvora, čime se bolje koristi radna snaga na poljoprivrednom gazdinstvu.

Imajući u vidu bogatu prirodnu, kulturnu i historijsku baštinu, raznovrsnost kulinarske ponude i izraženu biološku raznolikost područja opštine Bosansko Grahovo, ruralni turizam je jedna od aktivnosti koja se mora provesti kako bi se ovi potencijali bolje iskoristili.

Stoga, ove mjere će podržati porodice poljoprivrednika i ruralne stanovnike koji žele izvršiti diversifikaciju svojih aktivnosti i pružanja usluga za ruralne zajednice. Primjeri takvih aktivnosti mogu biti: promocija obrta, prerada hrane, dodatni razvoj dodatne vrijednosti kroz sortiranje, gradiranje i pakovanje, direktni marketing i promociju, preradu drveta i zanatske djelatnosti, ruralne i druge oblike turizma, marketing i razvoj brendova, nekonvencionalna poljoprivredna proizvodnja, itd.

Poboljšanje dostupnosti usluga i opštih životnih uslova u ruralnim područjima pokriva značajan dio plana koji bi osigurao demografski i ekonomski razvoj ruralnih zajednica u opštini Bosansko Grahovo. Povećan broj migracija sa sela prema, prije svega, stranim zemljama u potrazi za novim mogućnostima zapošljavanja i boljim kvalitetom života dio je kontinuiranih indirektnih posljedica nerazvijene fizičke ruralne infrastrukture i ograničene dostupnosti nekih javnih usluga u ruralnim područjima u BiH, uključujući i Bosansko Grahovo. Mjere za podržavanje uravnoteženog ruralnog, ekonomskog, socijalnog i teritorijalnog razvoja i promovisanje održivog i inkluzivnog ruralnog ekonomskog rasta pomoći će u rješavanju problema migracijskog trenda i nestanka ruralnih

zajednica. Svakako, najveća pomoć u rješavanju ovih pitanja se očekuje od viših nivoa vlasti, ali mali projekti koje finansiraju opštine također doprinose ostvarenju postavljenog cilja. Učešće u izgradnji objekata kulturnog centra koji nedostaju, ili u bolje opremanje škola, opremanje vrtića, itd. samo su neke od mogućih projektnih aktivnosti.

Postoje tri prioriteta za postizanje postavljenog cilja 2:

Prioritet 2.1. Razvoj diversifikacije ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima

Prioritet 2.2. Poboljšanje infrastrukture i dostupnosti javnih / socijalnih usluga

Plan lokalnog ruralnog razvoja opštine Bosansko Grahovo predlaže četiri mjere u okviru dva prioriteta.

Mjera 2.1.1. Ulaganja u diversifikaciju ekonomskih aktivnosti na i izvan poljoprivrednih gazdinstava

Mjera 2.2.1. Investicije u objekat Kulturnog centra

Mjera 2.2.2. Uspostavljanje i održavanje poljoprivrednih sajмова za promociju kulturnog naslijeđa i autohtonih proizvoda

Poveznica sa strateškim ciljem	2. Poboljšati kvalitet života u ruralnim područjima opštine Bosansko Grahovo kroz ostvarivanje novih izvora prihoda i poboljšanje infrastrukture i dostupnosti javnih / socijalnih usluga		
Prioritet	2.1. Razvoj diversifikacije ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima		
Naziv mjere	Mjera 2.1.1: Investicije u diversifikaciju ekonomskih aktivnosti na farmi i izvan nje		
Opis mjera sa okvirnim područjima aktivnosti	<p>Cilj ove mjere je diversifikacija ekonomskih aktivnosti na i izvan farme. Prerada hrane i prerada drveta na imanjima i proizvodnja finalnih proizvoda umjesto sirovina i direktna prodaja poljoprivrednih, tradicionalnih proizvoda će povećati konkurentnost i održivost prihoda farme. Cilj ove mjere je poticanje zapošljavanja kroz otvaranje novih radnih mjesta i održavanje postojećih radnih mjesta kroz razvoj novih poslovnih aktivnosti, te na taj način podići nivo ekonomske aktivnosti u ruralnim područjima i preokrenuti ruralnu depopulaciju.</p> <p>Investiciona podrška razvoju ruralnog turizma ili razvoju malog poduzetništva je važan instrument u cilju obezbjeđivanja novih radnih mjesta i prilika za ostvarivanje prihoda u ruralnim područjima opštine Bosansko Grahovo. Operativna akcija će biti identifikacija relevantnih podsektora za podršku investicijama, osmišljavanje mjera za podršku investicija, mobilizacija finansiranja i osiguranje implementacije.</p> <p>Aktivnosti će uključivati podršku malim investicijama na farmama, kao i druge investicije potrebne za povećanje ekonomske aktivnosti na i izvan farmi u ruralnim područjima.</p>		
Strateški projekti	<p>Podrška poljoprivrednim posjedima malih investicija</p> <p>Podrška diversifikovanim ekonomskim aktivnostima na poljoprivrednom posjedu i izvan poljoprivrednog posjeda</p>		
Indikatori za praćenje rezultata mjere	Indikatori	Početne vrijednosti	Ciljne vrijednosti
	- Broj investicijskih projekata - Broj projekata diversifikacije	- 0 - 0	- Ostaje da se odluči
Razvojni uticaj i doprinos prioritetu mjere	<p>- Povećan prihod od malih investicija i diversifikacije.</p> <p>- Nova radna mjesta</p>		

Indikativna finansijska konstrukcija sa izvorima finansiranja	Iznos: Izvor:
Period mjere implementacije	2022. – 2024.
Institucija nadležna za provedenu mjeru	Opština Bosansko Grahovo
Nosioci mjere	Opština Bosansko Grahovo
Ciljna grupa	Poljoprivrednici i ruralni poduzetnici (muškarci i žene)

Poveznica sa strateškim ciljem	2. Poboljšati kvalitet života u ruralnim područjima opštine Bosansko Grahovo kroz ostvarivanje novih izvora prihoda i poboljšanje infrastrukture i dostupnosti javnih / socijalnih usluga		
Prioritet	2.2. Poboljšanje infrastrukture i dostupnosti javnih / socijalnih usluga		
Naziv mjere	Mjera 2.2.1: Ulaganja u objekat Kulturnog centra		
Opis mjera sa okvirnim područjima aktivnosti	U opštini Bosansko Grahovo nema značajnijih kulturnih događaja, samo povremeno. Ne postoje institucije koje se bave kulturom. Postoji udruženje za razvoj kulture, ali ono nije aktivno. Izgradnja kulturnog centra sa bibliotekom, čitaonicom i prostorom za aktivnosti za sve starosne grupe, kao što su omladina, djeca i starije osobe, sigurno bi podigla nivo društvenog života u opštini i poboljšala život lokalnog stanovništva. Organizacija dnevne njege, brige o djeci, starijim osobama je još jedna moguća aktivnost. Kursevi stranih jezika se mogu održavati na takvom mjestu ili časovi pjevanja za djecu raznih dobi.		
Strateški projekti	<ul style="list-style-type: none"> - Izgradnja i opremanje Doma kulture sa javnom bibliotekom, čitaonicom, kinom itd. - Pripremljena tehnička dokumentacija za radove na rekonstrukciji 		
Indikatori za praćenje rezultata mjere	Indikatori	Početne vrijednosti	Ciljne grupe
	<ul style="list-style-type: none"> - Broj kulturnih usluga - Broj osoba koje su posjetile Centar 	<ul style="list-style-type: none"> - 0 - 0 	<ul style="list-style-type: none"> - Ostaje da se odluči
Razvojni uticaj I doprinos prioritetu mjere	<ul style="list-style-type: none"> - Poboljšane socijalne i kulturne mogućnosti ruralnog stanovništva 		
Indikativna finansijska konstrukcija sa izvorima finansiranja	Iznos: Izvor:		
Period implementacije mjere	2022. – 2024.		
Institucija nadležna za koordinaciju provedene mjere	Opština Bosansko Grahovo		
Nosioci mjere	Opština Bosansko Grahovo		
Ciljna grupa	Lokalno stanovništvo		

Poveznica sa strateškim ciljem	2. Poboljšati kvalitet života u ruralnim područjima opštine Bosansko Grahovo kroz ostvarivanje novih izvora prihoda i poboljšanje infrastrukture i dostupnosti javnih / socijalnih usluga		
Prioritet	2.2. Poboljšanje infrastrukture i dostupnosti javnih / socijalnih usluga		
Naziv mjere	Mjera 2.2.2: Uspostavljanje i održavanje poljoprivrednih sajmova za promociju kulturnog naslijeđa i autohtonih proizvoda		
Opis mjera sa okvirnim područjima aktivnosti	Jedan od načina promocije kulturne baštine i autohtonih proizvoda je održavanje / prisustvovanje sajmovima. Opština Bosansko Grahovo ima bogatu kulturnu baštinu i nudi čitav niz autohtonih proizvoda. Podrška sajmovima je mjera koja može doprinijeti lakšem prisustvu na tržištu ili jačanju tržišnih pozicija lokalnih poljoprivrednih udruženja ili proizvođača hrane.		
Strateški projekti	Učešće u organizaciji sajmova		
Indikatori za praćenje rezultata mjera	Indikatori	Početne vrijednosti	Ciljne vrijednosti
	<ul style="list-style-type: none"> - Broj održanih sajmova - Broj proizvođača koji su učestvovali na sajmu - Broj posjetioca 	<ul style="list-style-type: none"> - 0 - 0 	<ul style="list-style-type: none"> - Ostaje da se odluči
Razvojni uticaj I doprinos za prioritete mjere	- Poboljšano prisustvo lokalnih poljoprivrednih proizvođača i bolja prisutnost na domaćem i međunarodnom tržištu		
Indikativna finansijska konstrukcija sa izvorima prihoda	Iznos: Izvor:		
Period impementacije mjere	2022. – 2024.		
Institucija nadležna za koordinaciju provedene mjere	Opština Bosansko Grahovo		
Nosioci mjere	Opština Bosansko Grahovo		
Ciljna grupa	Lokalni poljoprivredni proizvođači		

Cilj 3

Jačati ljudske kapacitete kroz poboljšanje prenošenja znanja i inovacija u poljoprivredi, šumarstvu i ruralnim područjima sa fokusom na pitanja zaštite životne sredine

Kao i u svim drugim oblastima ljudske aktivnosti, znanje i stručnost u modernoj poljoprivredi su primarni resursi. Iako se ova izjava često ponavlja i formalno joj se vjeruje, rezultati i uspjeh često nedostaju u našoj zemlji i u mnogim aktivnostima upravo zbog nedovoljnog stručnog obrazovanja i profesionalne odgovornosti. Odsustvo profesionalnih i kvalifikacionih standarda, mali broj poljoprivrednika je završio stručne poljoprivredne škole, kao i sklonost da se poljoprivreda posmatra kao aktivnost onih neobrazovanih, neobučeni, a u svakom slučaju, onih koji to rade u nedostatku boljih životnih opcija, nisu dobri preduslovi za veće uključivanje poljoprivrednika u procese i programe cjeloživotnog učenja. Udruženje poljoprivrednika, koje normalno i opravdano u skladu sa mnogim drugim strateškim i razvojnim pravcima, može u

velikoj mjeri doprinijeti artikulaciji zajedničkih problema koji zahtijevaju stručna rješenja i lakšoj organizaciji kraćih ili dužih obrazovnih kurseva ili programa obuke. Kad god je to moguće, kurseve i programe obuke treba planirati tako da se poljoprivrednicima prenose najnovija znanja i uspostavljene vještine potrebne za ovladavanje tehnologijama koje će dovesti do povećanja proizvodnje i kvaliteta, kao i smanjenja troškova proizvodnje. Treba naglasiti da je trajno obrazovanje i osposobljavanje poljoprivrednika također u interesu svih stanovnika, tj. potrošača hrane. Opšte je poznato da hrana može predstavljati značajan rizik po zdravlje potrošača ako ga proizvode poljoprivrednici koji nisu obučeni, npr. za pravilnu primjenu pesticida ili mineralnih đubriva ili ako je napravljena ili obrađena od strane prerađivača hrane neobučenog u, naprimjer, poznavanju i primjeni dobre higijenske prakse. Da bi se približili ZPP i EU standardima, posebno je važno poznavanje standarda zaštite okoliša. Angažovanjem stručnjaka na tematskim kursovima i kraćim programima stručnog usavršavanja pripremljenim na osnovu problema definisanih od strane udruženja poljoprivrednih proizvođača, opština Bosansko Grahovo može poslati snažnu poruku posvećenosti misiji pružanja javnih usluga svojim građanima, uz relativno niske troškove. Ova aktivnost je posebno važna imajući u vidu nepostojanje poljoprivredne savjetodavne službe koja bi formalno trebala biti vodeća u organizaciji kursovima obrazovanja i obuke.

Mjera u daljnjem tekstu je predviđena za postizanje tog cilja.

Prioritet 3.1. Poboljšanje prenošenja znanja i inovacija poljoprivrednicima / ruralnim domaćinstvima

Mjera 3.1.1. Obrazovanje i obuka poljoprivrednika / ruralnih domaćinstava

Poveznica sa strateškim ciljem	3. Izgraditi ljudske kapacitete kroz poboljšanje prenošenja znanja i inovacija u poljoprivredi, šumarstvu i ruralnim područjima		
Prioritet	Poboljšanje prenošenja znanja i inovacija poljoprivrednicima / ruralnim domaćinstvima		
Naziv mjere	Mjera 3.1.1. Obrazovanje i obuka poljoprivrednika / ruralnih domaćinstava		
Opis mjera sa okvirnim područjima aktivnosti	Znanje i stručnost u modernoj poljoprivredi predstavljaju resurse od velikog značaja. Kursevi i programi obuke trebaju biti osmišljeni tako da poljoprivrednici dobiju najnovija znanja i dokazane vještine potrebne za upravljanje tehnologijama koje će dovesti do povećanja proizvodnje, smanjenja troškova proizvodnje i povećanja kvaliteta. Opština Bosansko Grahovo, angažovanjem stručnjaka za tematske kurseve i kraće programe stručnog usavršavanja, pripremljenih na osnovu problema koje su definisala udruženja poljoprivrednih proizvođača, uz relativno niske troškove, mogu poslati snažnu poruku posvećenosti misiji pružanja javnih usluga svojim građanima. Ova aktivnost je od posebnog značaja kada se uzme u obzir nepostojanje poljoprivredne savjetodavne službe, kako na kantonalnom tako i na opštinskom nivou, koja bi formalno trebala biti davatelj navedene obuke poljoprivrednicima.		
Strateški projekti	Organizacija edukativnih kurseva / treninga		
Indikatori za praćenje rezultata mjere	Indikatori	Početne vrijednosti	Ciljne vrijednosti
	<ul style="list-style-type: none"> - Broj kurseva/treninga - Broj uključenih stručnjaka/obučених pružaoca usluga - Broj poljoprivrednika na kursovima/treningzima 	<ul style="list-style-type: none"> - 0 - 0 	<ul style="list-style-type: none"> - Ostaje da se odluči

Razvojni uticaj I doprinos prioritetu mjere	- Unapređenje znanja u poljoprivredi i upotreba novih proizvodnih tehnika i tehnologija
Indikativna finansijska konstrukcija I izvori finansiranja	Iznos: Izvor:
Period implementacije mjere	2019. – 2024.
Institucija nadležna za koordinaciju provedene mjere	Opština Bosansko Grahovo
Nosioci mjere	Opština Bosanskog Grahova
Ciljna grupa	Poljoprivrednici i ruralno stanovništvo

Cilj 4:

Održivo upravljanje prirodnim resursima uz očuvanje i promociju eko-sistema ovisnih o poljoprivredi i šumarstvu

Kao rezultat sve veće svijesti potrošača o značaju zdrave ishrane i rastuće potražnje za prirodnim, organski uzgojenim poljoprivrednim i prehrambenim proizvodima, organska proizvodnja postaje sve važnija poljoprivredna aktivnost. Ovo predstavlja važnu priliku za poljoprivrednike u opštini Bosansko Grahovo za proširenje proizvodnje i snabdijevanja standardnom poljoprivrednom proizvodnjom ciljanom količinom organski proizvedenih poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda. Razlog za to je relativno dobro očuvana poljoprivredna sredina, obilje netaknutog zemljišta i nezagađena voda, koji pružaju važne preduslove za razvoj ovog proizvodnog tipa. Osim toga, često korištene tradicionalne metode proizvodnje na različite načine odgovaraju principima organske poljoprivrede, čime se nudi dodatna prednost za mnoge proizvođače zainteresovane za razvoj sistema organske proizvodnje.

Ključna stvar je otpad iz poljoprivredne proizvodnje. Kao ekološki osjetljivo područje, potrebno je riješiti problem otpada iz poljoprivrede, kao što je ovčja vuna, i zbrinjavanje stajskog otpada. Ovo je posebno važno u svjetlu ispunjavanja standarda EU u ovoj oblasti.

Postoje dva prioriteta za postizanje strateškog cilja 4.

Prioritet 4.1. Poboljšanje organske poljoprivredne proizvodnje

Prioritet 4.2. Poboljšanje upravljanja poljoprivrednim i šumskim otpadom

što zahtijeva provođenje tri mjere:

Mjera 4.1.1. Podrška organskoj proizvodnji

Mjera 4.2.1. Priprema plana upravljanja poljoprivrednim, životinjskim i šumskim otpadom

Mjera 4.2.2. Podrška poljoprivrednicima u izgradnji / rekonstrukciji lokacija za skladištenje stajskog otpada

Poveznica sa strateškim ciljem	4. Doprinijeti održivom upravljanju prirodnim resursima uz očuvanje i poboljšanje ekosistema koji zavise od poljoprivrede i šumarstva
--------------------------------	---

Prioritet	4.1. Poboljšanje organske poljoprivredne proizvodnje		
Naziv mjere	Mjera 4.1.1. Podrška organskoj proizvodnji		
Opis mjera sa okvirnim poručjima aktivnosti	Područje opštine Bosansko Grahovo ima odlične prirodne uslove za razvoj organske proizvodnje u odnosu na relativno dobro očuvanu poljoprivrednu sredinu, obilje netaknute zemlje i nezagađene vode, što predstavlja značajan preduslov za razvoj ove vrste proizvodnje. S druge strane, sve je veći nivo svijesti potrošača o važnosti zdrave prehrane i rastućim trendovima u potražnji za prirodnim, organski uzgojenim poljoprivredno-prehrambenim proizvodima. S obzirom na sve veću važnost organske proizvodnje i rastuću potražnju za organskim proizvodima, potrebno je stvoriti održiv sistem za takvu proizvodnju. Finansijska podrška će biti pružena poljoprivrednim proizvođačima i prerađivačima koji žele da postanu organski proizvođači kako bi im pomogli u troškovima certifikacije i povezanim malim investicijama.		
Strateški projekti	Projekt malih investicija Podrška certifikaciji proizvodnje		
Indikatori za praćenje rezultata mjera	Indikatori	Početne vrijednosti	Ciljne vrijednosti
	- Broj investicijskih projekata - Broj poljoprivrednika koji su podržali certifikaciju proizvodnje	- 0 - 0	- Ostaje da se odluči
Razvojni uticaj I doprinos prioritetu mjere	- Razvoj i poboljšanje organske proizvodnje na području opštine Bosanskog Grahova		
Indikativna finansijska konstrukcija sa izvorima finansiranja	Iznos: Izvor:		
Period implementacije mjere	2019. – 2024.		
Institucija nadležna za provedenu mjeru	Opština Bosansko Grahovo		
Nosioci mjere	Opština Bosanskog Grahova		
Ciljna grupa	Poljoprivrednici uključeni u organsku proizvodnju		

Poveznica sa strateškim ciljem	4. Doprinijeti održivom upravljanju prirodnim resursima uz očuvanje i poboljšanje ekosistema koji zavise o poljoprivredi i šumarstvu		
Prioritet	4.2. Poboljšanje upravljanja poljoprivrednim i šumarskim otpadom		
Naziv mjere	Mjera 4.2.1. Priprema plana upravljanja poljoprivrednim, životinjskim i šumarskim otpadom		
Opis mjera sa okvirnim područjima aktivnosti	Kako bi se bolje upravljalo poljoprivrednim (prije svega stočarskim) i šumarskim otpadom, potrebno je imati relevantan i sveobuhvatan akcioni plan s jasnim detaljima o tome ko i kako treba biti uključen u ovu vrstu aktivnosti. Prije izrade ovih dokumenata, potrebno je napraviti analizu stanja upravljanja poljoprivrednim, životinjskim i šumarskim otpadom.		
Strateški projekti	Priprema akcionog plana za upravljanje poljoprivrednim, stočarskim i šumarskim otpadom		
Indikatori za praćenje	Indikatori	Početne	Ciljne vrijednosti

rezultata mjere	vrijednosti		
	- Broj nacrt dokumentacije	- 0	- Ostaje da se odluči
- Broj poljoprivrednika koji učestvuje u stvaranju nacrt dokumenata	- 0		
Razvojni uticaj I doprinos prioritetu mjere	- Poboljšanje upravljanja stajskim gnojivom u skladu sa EU		
Indikativne finansijske konstrukcije sa izvorima prihoda	Iznos: Izvor:		
Period implementacije mjere	2021. – 2023.		
Institucija nadležna za koordinaciju provedene mjere	Opština Bosansko Grahovo		
Nosioci mjere	Opština Bosanskog Grahova		
Ciljna grupa	Poljoprivredna gazdinstva i poljoprivrednici		

Poveznica sa strateškim ciljem	4. Doprinos održivom upravljanju prirodnim resursima i očuvanje i poboljšanje ekosistema zavisnih od poljoprivrede i šumarstva		
Prioritet	4.2. Poboljšanje upravljanja poljoprivrednim i šumarskim otpadom		
Naziv mjere	Mjera 4.2.2.: Podrška u izgradnji / rekonstrukciji lokacija za skladištenje stajskog otpada		
Opis mjera sa okvirnim područjima aktivnosti	Da bi se stvorili potrebni standardi koji će omogućiti zakonit izvoz poljoprivrednih proizvoda (posebno iz oblasti životinjske proizvodnje), opština Bosansko Grahovo može biti jedan od pionira u provođenju mjere za podršku izgradnji / rekonstrukciji skladišta stajskog gnojiva. Ova mjera bi mogla omogućiti postepeni pristup u prilagođavanju EU standardima i doprinijeti održivom upravljanju prirodnim resursima uz očuvanje i poboljšanje ekosistema ovisnih o poljoprivredi. Posebnu pažnju treba posvetiti poljoprivrednicima koji žele izvoziti poljoprivredne proizvode životinjskog porijekla.		
Strateški projekti	Investicijska podrška u izgradnji/rekonstrukciji skladištenja stajskog otpada poljoprivrednih posjeda		
Indikatori za praćenje rezultata mjere	Indikatori	Početne vrijednosti	Ciljne vrijednosti
	- Broj poljoprivrednih posjeda koje imaju skladište za stajsko gnojivo u skladu sa EU standardima - Broj životinja na posjedu koji upravlja stajskim gnojivom u skladu sa EU standardima	- 0 - 0	- Ostaje da se odluči
Razvojni uticaj I doprinos prioritetu mjere	- Poboljšano upravljanje stajskim gnojivom u skladu sa EU standardima		
Indikativne finansijske konstrukcije sa izvorima prihoda	Iznos: Izvor:		

Period implementacije mjere	2019. – 2024.
Institucija nadležna za koordinaciju provedene mjere	Opština Bosansko Grahovo
Nosioci mjere	Opština Bosanskog Grahova
Ciljna grupa	Poljoprivrednici / poljoprivredna gazdinstva

Opšti principi jednakih mogućnosti

U procesu pripreme i implementacije Plana lokalnog ruralnog razvoja, u potpunosti se poštuju sve strateške i zakonske odredbe EU i nacionalnih zakona o rodnoj ravnopravnosti. Opština Bosansko Grahovo, u koordinaciji s Ministarstvom poljoprivrede u Vladi Kantona 10 i Gender centrom Federacije BiH, će osigurati poštivanje domaćih zakonskih propisa o jednakim mogućnostima i zabrani diskriminacije

Rodna ravnopravnost

Poštovat će se postojeći pravni i institucionalni okvir za zaštitu od svih vrsta rodne diskriminacije i promovisati jednake mogućnosti, uključujući i rodno osjetljivo budžetiranje utvrđeno Zakonom o razvoju Federacije.

Principi rodne ravnopravnosti uzimaju se u obzir u procesu pripreme strategije. Da bi se osigurao adekvatan odraz rodnih pitanja, tokom pripreme strategije, konsultovane su javne vlasti i nevladine organizacije aktivne u oblasti jednakih mogućnosti.

Postojeća rodna pitanja će se uzeti u obzir u procesu izrade pojedinačnih mjera za podršku davanjem prioriteta poduzetnicama, tamo gdje je to relevantno, u sistemima rangiranja mjera i osiguravanjem efektivnog rodno odgovornog budžetiranja.

Prilikom implementacije strategije posebno će se pratiti korištenje podrške pružene u okviru mjera od strane poljoprivrednih gazdinstava i preduzeća koje vode žene. Svi indikatori praćenja i evaluacije će biti razvrstani po rodu. Svi izvještaji o praćenju i evaluaciji će sadržavati dio o jednakim mogućnostima, u kojem će se ispitati efekti strategije po rodnu ravnopravnost.

Aktivnosti informisanja i promocije će također biti usmjerene na ravnopravno učešće žena i muškaraca. Kao pojačivači, korisit će se službenici za rodna pitanja u centralnoj i lokalnoj upravi i nevladine organizacije koje rade na pitanjima rodne ravnopravnosti. Opština Bosansko Grahovo će blisko saradivati na ovim pitanjima sa Ministarstvom poljoprivrede i drugim relevantnim resornim ministarstvima u Kantonu 10.

Zabrana diskriminacije

Izradom i implementacijom strategije poštivat će se načelo jednakosti u odnosu na spol, rasu, boju, etničku pripadnost, jezik, rodni identitet, seksualnu orijentaciju, političku, vjersku ili filozofsku pripadnost, ekonomsku, obrazovnu i socijalnu situaciju, trudnoću, roditeljsku vezu / odgovornost, starost, porodični ili bračni status, prebivalište, zdravstveno stanje, invaliditet, povezanost sa posebnom grupom i bilo koji drugi razlog. U programiranju, praćenju i evaluaciji strategije ovi principi i odredbe će se poštovati.

Akcioni plan

Akcioni plan sadrži 9 mjera koje je potrebno provesti kako bi se riješili uočeni problemi. Plan se djelimično oslanja na opštinski budžet, a djelimično na učešće i finansijsku podršku partnera, viših nivoa vlasti, pretpristupnih evropskih fondova i međunarodnih organizacija i donatora.

Provođenje akcionog plana

Potrebno je uspostaviti partnerstva za provođenje akcionog plana. Lokalni ruralni razvoj je dugoročan proces koji obično traje nekoliko finansijskih perioda dok se ne postignu dogovoreni razvojni ciljevi. Stoga je važno uspostaviti sistem praćenja, evaluacije i izvještavanja. Ovaj sistem će omogućiti praćenje ispunjenja ciljeva.

Zbog ograničenog kapaciteta zainteresovanih strana za sprovođenje lokalnih razvojnih aktivnosti, partnerstva treba da se oslanjaju na postojeći administrativni kapacitet i iskustvo jednog od partnera - opštine Bosansko Grahovo. Na ovaj način, opština Bosansko Grahovo postaje odgovorno tijelo za provođenje Plana lokalnog ruralnog razvoja, a ostali partneri – akteri suokupljeni u okvir nadzornog odbora. Na taj način se osigurava da su svi učesnici u ruralnom razvoju uključeni u proces provođenja Plana lokalnog ruralnog razvoja i da učestvuju u donošenju odluka, odabiru projekata i drugim aktivnostima važnim za lokalni razvoj.

Nakon svake godine implementacije, potrebno je napraviti izvještaj o napretku i organizovati sastanak odbora za praćenje. Na ovom godišnjem sastanku, na osnovu izvještaja o provođenju aktivnosti Akcionog plana, mjere i prioritete će biti revidirani i dopunjeni u Akcionom planu, ukoliko to bude potrebno.

7. FINANSIJSKI RESURSI

Potrebno odlučiti

8. PRAĆENJE I EVALUACIJA

Praćenje i evaluacija su neophodne aktivnosti u ciklusu osmišljavanja i provođenja strategija, programa, projekata i mjera. Zbog toga, Plan lokalnog ruralnog razvoja za opštinu Bosansko Grahovo podrazumijeva uspostavljanje okvira za njegovo praćenje i procjenu. Iako se pojmovi praćenje i procjena koriste vrlo često, ne postoji samo terminološka već i suštinska razlika između njih. Praćenje strategije / plana podrazumijeva kontinuirano prikupljanje podataka o njegovoj implementaciji i tempu postizanja postavljenih ciljeva i rezultata, dok evaluacija strategije/plana znači procjenu njene relevantnosti, učinka i efikasnosti. Uspostavljanje sistema praćenja i evaluacije zasniva se na odabiru i definisanju indikatora, pojedinačno, za obje komponente ovog jedinstvenog sistema zbog velikih razlika između komponenti.

Indikatori za svaku mjeru po svakom strateškom cilju i prioritetnoj oblasti detaljno su prikazani u pregledu mjera. Za svaki definisani indikator potrebno je navesti sljedeće: jedinicu mjere, izvor informacija, vrstu, učestalost prikupljanja i referentnu željenu vrijednost, uzimajući u obzir resurse za prikupljanje i obradu podataka.

Dok se definišu indikatori koji se koriste u evaluaciji, najčešće korišćeni kriteriji za kvalitet provedene strategije, plana ili projekta su oni koje je definisao Komitet za pomoć u razvoju OECD-a (DAC kriteriji). Ovi kriteriji su korišćeni u izradi plana lokalnog ruralnog razvoja za opštinu Bosansko Grahovo. Prema kriterijima, evaluacijom se procjenjuju sljedeće karakteristike koje svaka strategija / plan mora imati da bi bila ocijenjena kao kvalitetna:

- Relevantnost - Kompatibilnost efekata sa stvarnim potrebama ciljnih grupa i krajnjih korisnika - procjenjuje se da li i koliko plan lokalnog ruralnog razvoja odgovara prioritetima korisnika, bez obzira da li su ciljevi usmjereni na rješavanje ključnih problema u sektoru, da li su mjere relevantne za postizanje očekivanih uticaja i efekata, te da li su ciljevi u skladu s razvojnim prioritetima Kantona 10 i opštine Bosansko Grahovo.
- Efikasnost - vrijednost rezultata se procjenjuje u odnosu na poljoprivredne sirovine (kvalitativne i kvantitativne), tj. koliko dobro se koriste sirovine.
- Uticaj - procjena uticaja unutar procjene je njena najvažnija komponenta. Procjenjuju se promjene, tj. rezultirajuća korist ili šteta za ciljne grupe i korisnike plana. Ovo uključuje glavne uticaje i efekte aktivnosti koje se sprovode u okviru plana na socijalne, ekonomske, ekološke i druge indikatore razvoja.
- Održivost - važan element svakog razvojnog programa / plana / strategije za procjenu dugoročnih efekata ili uticaja pojedinačnih mjera provedenih u okviru strateškog dokumenta.

Uspostavljanje sistema praćenja i procjene za ovaj Plan je preduslov za njegovo efikasno provođenje. U tom smislu, opština Bosansko Grahovo treba da uspostavi svoj sistem internog praćenja uz obavezno poštivanje sljedećih principa:

- Transparentnost sistema javnih nabavki / javnih poziva uz dostupnost informacija svim zainteresovanim stranama,
- Transparentnost rezultata pojedinačnih tendera / javnih poziva i broja prijava na svaki od njih,
- Nakon svakog tendera, javni pristup informacijama o najboljim ponuđačima, iznos dodijeljenih sredstava, itd.
- Godišnje izvještavanje, sa svim bitnim informacijama, uključujući i strukturu dodijeljenih sredstava prema vrstama proizvodnje, broju korisnika, iznosima i strukturi svih raspodijeljenih sredstava predviđenih strategijom i procjena dinamike provođenja aktivnosti iz strategije u poređenju s planom.

Reference

- Agencija za statistiku BiH: Anketa o radnoj snazi.
- Agencija za statistiku BiH (2015): Popis iz 2013. godine, Knjiga 01 - Starost i spol, Bračni status, Plodnost ženske populacije, Tabela: Stanovništvo prema dobi za petogodišnji period, spol i tip naseljenog područja po opštini / gradu i Knjiga 03 - Popis domaćinstava i porodica, Tabela: Broj domaćinstava prema veličini domaćinstva i tipu naseljenog područja.
- Bajramović i dr. (2017): Praćenje razvoja poljoprivredne politike u zemljama Zapadnog Balkana, Tehnički izvještaji JRC, EK.
- Bogdanov, Natalija (2007): Mala seoska domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija, UNDP.
- Institut za programiranje razvoja Federacije Bosne i Hercegovine: Bilteni Socio-ekonomski pokazatelji po opštinama, Sarajevo.
- Federalni zavod za statistiku: Statistički bilteni migracije stanovništva za period 2007-2016
- Federalni zavod za statistiku: Statistički tematski bilten o zaposlenosti, nezaposlenosti i platama.
- Studija izvodljivosti o održivom razvoju ruralnog turizma u Kantonu 10, Bosni i Hercegovini, Nacrt, FAO i FAO i Ministarstvo poljoprivrede Mađarske.
- Federalni zavod za statistiku: Bilten o biljnoj proizvodnji u Federaciji BiH.
- Federalni zavod za statistiku: Anketa o potrošnji domaćinstava u Federaciji BiH, 2015, Konačni rezultati, Sarajevo.
- Gender centar Bosne i Hercegovine (2012): Konvencija protiv svih oblika diskriminacije žena u Federaciji za period 2013 - 2016, Sarajevo.
- Opština Bosansko Grahovo (2015): Strategija razvoja opštine Bosansko Grahovo za period 2016-2020, Bosansko Grahovo.
- Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine (2017): Strateški plan za ruralni razvoj Bosne i Hercegovine za period 2018-2021, Sarajevo.
- Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Federacije Bosne i Hercegovine (2016): Strateški plan za poljoprivredni i ruralni razvoj Federacije Bosne i Hercegovine za period 2017-2022, Sarajevo.
- Rednak, M., Volk, T. (2010): Obrazac mjera poljoprivredne politike - alat za klasifikaciju i analizu mjera poljoprivredne politike, Poglavlje 9, izd. Volk Tina, IAMO, Halle.
- Strategija za poljoprivredu i ruralni razvoj Kantona 10 za period 2018-2024, Nacrt, FAO i Ministarstvo poljoprivrede Mađarske.

ANEKS 1

Preporuke koje je dao Gender centar u Federaciji Bosne i Hercegovine

- Definirati specifične prijetnje za žene u ruralnim područjima zbog klimatskih promjena, prirodnih katastrofa, degradacije zemljišta i tla, zagađenja vode, suša, poplava, dezertifikacije, pesticida i agrohemikalija, ekstraktivne industrije, monokulture, biopiratzma i gubitka biološke raznovrsnosti, posebno agro-biodiverziteta i preuzimanje mjera za ublažavanje i smanjenje ovih prijetnji, kao i procjene uticaja takvih rizika na žene u ruralnim područjima pri planiranju i sprovođenju svih relevantnih politika i omogućavanje ženama u ruralnim oblastima da u potpunosti učestvuju u osmišljavanju, planiranju i sprovođenju takvih politika i obezbjeđivanju zaštite i sigurnosti žena i djevojčica u ruralnim područjima u svim fazama katastrofa i drugih kriza, od ranog upozorenja do pomoći, oporavka, rehabilitacije i obnove;
- Zaštiti pravo žena i djevojaka u ruralnim područjima pružanjem adekvatne zdravstvene zaštite i osiguranjem dostupnih i finansijski pristupačanih visokokvalitetnih usluga i zdravstvenih ustanova (i, ukoliko je potrebno, obezbijediti ih besplatno), da budu kulturno prihvatljive, te da im je obezbijeđeno obučeno medicinsko osoblje;
- Zaštiti prava na obrazovanje djevojčica i žena u ruralnim područjima i osiguranje kvalitetnog obrazovanja, dostupnog i finansijski pristupačnog svim ženama i djevojčicama u ruralnim područjima, uključujući i one sa invaliditetom, poboljšanje obrazovne infrastrukture u ruralnim područjima, povećavajući broj obučeni nastavnika, uključujući i učiteljice, i pružanje obaveznog i besplatnog osnovnog obrazovanja koje bi trebalo organizovati na lokalnim jezicima i na kulturno prihvatljiv način;
- Otvoriti lokalne mogućnosti zapošljavanja i izvore prihoda za žene u ruralnim područjima u kontekstu održivog razvoja i preispitati relevantne zakone, propise i politike kojima se ograničava pristup pristojnom zapošljavanju žena u ruralnim područjima te eliminisati prakse koje diskriminišu žene na tržištu ruralne radne snage, kao što su nezapošljavanje žena na određenim poslovima;
- Osigurati da pravni okvir za žene u ruralnim područjima garantuje pravo na zemljište, vodu i druge prirodne resurse na ravnopravnoj osnovi kao i muškarcima, bez obzira na njihov društveni i bračni status ili status muškog staratelja ili jemca, kao i onih koji imaju punu pravnu sposobnost; obezbijediti dostupnost vrtića u ruralnim područjima;
- Uzeti u obzir specifične potrebe žena u ruralnim područjima u okviru provođenja Programa ruralnog razvoja;
- Osigurati da finansijske usluge, uključujući i kredite, uključuju rodno osjetljive mehanizme i da se ne uskraćuju ženama u ruralnim područjima jer nemaju muškog jemca; procedure primjene trebaju biti prilagođene izazovima vremena i mobilnosti s kojom se suočavaju mnoge žene u ruralnim područjima;
- Osigurati da žene u ruralnim područjima imaju dostupne i pristupačne tehnologije koje smanjuju potrebu za ljudskim radom i ekološki prihvatljive tehnologije, uključujući i poljoprivredne tehnologije, tehnologije za navodnjavanje i prikupljanje kišnice, kao i tehnologije koje smanjuju teret neplaćenih kućnih i proizvodnih poslova, kao i stvoriti stimulatívno okruženje koje im, u ruralnim područjima, omogućava pristup tehnologijama, uključujući i informacione i komunikacijske tehnologije;
- Podsticati poduzetništvo kod žena, bilo u vidu iniciranja samozapošljavanja ili razvijanja već postojećeg posla, naročito poticanja inovacija i novih tržišta, više nezavisnog ekonomskog učesća žena u ruralnim područjima, tradicionalno angažovanih samo kao pomoć članovima u domaćinstvima.